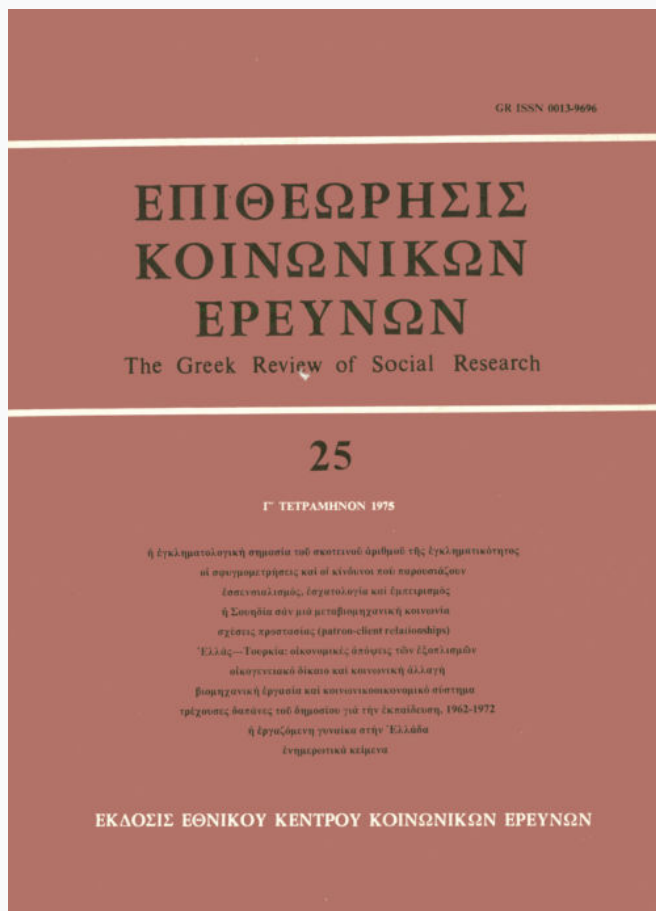

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Βιομηχανική εργασία και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα: Συμβολή στον κριτικό αυτοαναλογισμό της σύγχρονης κοινωνιολογίας των εκμεταλλεύσεων

Δημήτρης Α. Τραυλός-Τζανετάτος

doi: [10.12681/grsr.390](https://doi.org/10.12681/grsr.390)

Copyright © 1975, Δημήτρης Α. Τραυλός-Τζανετάτος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τραυλός-Τζανετάτος Δ. Α. (1975). Βιομηχανική εργασία και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα: Συμβολή στον κριτικό αυτοαναλογισμό της σύγχρονης κοινωνιολογίας των εκμεταλλεύσεων. *The Greek Review of Social Research*, 25, 445–458. <https://doi.org/10.12681/grsr.390>

βιομηχανική εργασία καί κοινωνικο- οικονομικό σύστημα

Συμβολή στὸν κριτικό αὐτοαναλογισμό
τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας
τῶν ἐκμεταλλεύσεων

τοῦ
Δρα Δημήτρη Α. Τραυλοῦ-
Τζανετᾶτου

Ἐπιμελητὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

α. εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

«Δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς πὼς στὴν ἀξια-
νόμηνη ἱκανοποίηση τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν, παρὰ τὴν
παραποιημένη ἀπὸ τὴ μηχανὴ μορφή τους, διαγράφεται
ἐπίσης, ἀσύγκριτα περισσότερο συγκεκριμένη,
ἢ δυνατότητα τῆς ζωῆς χωρὶς ἀνάγκη». Ὡστόσο,
ἀπερισσότερο παρὰ ποτὲ, ἡνιοχοῦνται οἱ παραγωγι-
κὲς δυνάμεις ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις(...). Ἀπὸ
τὴν ἀποδέσμευση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀνα-
πήδησαν πάλι δεσμευτικὲς παραγωγικὲς σχέσεις.
Ἡ παραγωγή μεταβλήθηκε σὲ αὐτοσκοπὸ καὶ παρεμ-
πόδισε τὸν σκοπὸ, τὴν ἀπεριόριστα πραγματοποιημέ-
νη ἐλευθερία.¹ Στὶς διαπιστώσεις αὐτὲς τοῦ Theodor
Adorno συμπυκνώνεται μὲ δραματικὴ ἐνέργεια τὸ
πρωταρχικότερο ὑπαρξιακὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρο-
νου ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου του: ὁ ἀντιφατικὸς
καὶ ἀμφιστομος χαρακτήρας τῆς ἐξέλιξης τῶν λεγόμε-
νων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν τοῦ ὑστερου
κεφαλαιοκρατικοῦ τύπου, τὸ βασίλειο τοῦ «λογικοῦ
παραλογισμοῦ» ποὺ κυριαρχεῖ στὸ πλέγμα παραγωγι-
κὲς δυνάμεις-παραγωγικὲς σχέσεις, ἢ ἀμφίρροπη ἐκ-
βαση τῆς πάλης τῆς «φάλαγγας τῆς προόδου», ἢ
ἀδυσώπητη διεκυστίνδα ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς
ἀλλοτριώσεως καὶ στὶς δυνάμεις τῆς ἀπελευθέρωσης.²

Δὲν γεννιέται ἀμφιβολία πὼς τὸ θεμελιακὸ πρό-
βλημα τῆς χειραφέτησης καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ
σημερινοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου παίζεται κατὰ
κύριο λόγο στὸ χῶρο ποὺ ἀποδεσμεύεται ἡ ἐργατικὴ
δύναμη, ποὺ ἐκτυλίσσονται καὶ πραγματοποιοῦνται
οἱ παραγωγικὲς διαδικασίες: στὴ βιομηχανικὴ ἐκ-
μετάλλευση. Ἐκεῖ διεξάγεται ὁ ἀνελέητος ἀγῶνας,
ὄχι γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση, ἀλλὰ γιὰ τὴ διατήρηση,
διασφάλιση καὶ προαγωγή τῆς ἀνθρώπινης προσω-

1. Th. Adorno εἰς: *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16 Deutschen Soziologentages*, 1969, σελ. 19 καὶ 22 ἐπ. Πρβλ. F. Pollock, *Automation*, 1964, σελ. 293 ἐπ. R. Richta, εἰς: *Richta-Report Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts*, 1971, σελ. 235 ἐπ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Προβληματισμοὶ ἐπὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἐξελίξεων» *ΕΕΑ*, 1974 (ἀνά τυ-
πο), σελ. 11 ἐπ.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἀκρωτηριασμέ-
νη, ἐλλειμματικὴ πραγματικότητα καὶ στὴν (ἐμποδισμένη ἢ
φαικιδευμένη) ἀντικειμενικὰ πραγματοποιήσιμη, τελειότε-
ρη καὶ ἀνθρωπινότερη δυνατότητα. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶ-
το, ὅπου παρ. ., σελ. 11 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγμα-
τος» ὡς θεμελιώδης κατηγορία τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας τοῦ
δικαίου», *Νέο Δίκαιο*, 1975 (ἀνάτυπο), σελ. 7. Τὸν ἴδιο, «Τὸ
δικαίωμα ἐργασίας στὸ πεδίο ἐντασης μεταξὺ συντάγματος καὶ
κοινωνικῆς πραγματικότητας», *Τὸ Σύνταγμα*, 1975 σελ. 729 ἐπ.
Γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση πραγματικότητας-δυνατότητας, βλ.
ἀντὶ γιὰ ὅλους Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 1973, Bd. I, σελ.
224 ἐπ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀντιφατικότητας αὐτῆς τοῦ
σύγχρονο κόσμου στὸ «αἰσθητὸ» ὕλη-πνεῦμα καὶ τὸ ἀστη-
ρικο αὐτῆς τῆς ἀπογῆς ἀπὸ φιλοσοφικὴ-ἐπιστημολογικὴ
σκοπιά, βλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Ἡ φύσις τοῦ πράγματος»,
Νέο Δίκαιο (ἀνάτυπο), σελ. 1 ἐπ.

πικότητας και αξιοπρέπειας, της ιστορικής και όντολογικής αυταξίας της ανθρώπινης ύπαρξης.¹

Η αναγνώριση των στοιχείων της εξάρτησης, του έτεροκαθορισμού και της άλλοτριώσης, σάν δομολειτουργικών χαρακτηριστικών των βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων και εστιών διαρκούς διακινδύνευσης και χειραγώγησης τών μισθωτών, αποτελεί κοινό τόπο για τή σύγχρονη κοινωνιολογία τών βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων.² Έτσι τὸ αίτημα για «εξανθρωπισμό» τών εργασιακών διαδικασιών και «εκδημοκρατισμό» τής εκμεταλλευσιακής ὀργάνωσης, ποὺ δεσπόζει σ' ὅλο τὸ φάσμα ἔκφρασης και δράσεως τῶν σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών,³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν προτεινόμενων μοντέλων, παίρνει τὴν πραγματικὴ τὸν ἱστορικὴ ὑπόσταση, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα και τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη πραγμάτωσής του. Ἡ κοινὴ αὐτὴ διαπίστωση δὲν προχωρεῖ ὁμως σὲ βάθος, γιατί ἀπλόστα ἀφορᾶ μόνο τὸ φαινόμενο, τὴν ἐξωτερικὴ μορφὴ λειτουργίας τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης, ὄχι ὁμως και τὴν νομοτέλεια και δραστηκῆς δυνάμεις ποὺ διέπουν και κατευθύνουν τὴν ὀργάνωση και λειτουργία της. Μόλις ἀρχίσει ἡ διεύσδυση σὲ βάθος, τὴ θέση τής κοινότητος παίρνει ἡ διάσταση γνομῶν.

Ἡ βάση τής θεωρητικῆς αὐτῆς διαφωνίας ἔγκειται στὴν ὕψη και σημασία τής θέσεως τής ἐκμετάλλευσης στὴν κοινωνικὴ ὀλότητα και ἰδιαίτερα τής σχέσεως της μὲ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀλληλεπίδραση και ἀλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνίας και ἐκμετάλλευσης βασικά δὲν ἀμφισβητεῖται, συχνὰ μάλιστα ὑπογραμμίζεται, ἀπὸ τὸν εἰδικὸ κλάδο τής κοινωνιολογίας στὸ σύνολο του σχεδόν,⁴

1. Για τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν εργασιακὴ πραγματικότητα και στὴν εργασιακὴ δυνατότητα, βλ. Τραυλὸ-Τζανέτο, *Τὸ Σύνταγμα* 1975, σελ. 752 ἑπ. και τics ἐκεῖ παραπομπῆς.

2. Βλ. ἀνάμεσα σὲ πολλούς, Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebs*, 1959, σελ. 61 ἑπ. Fürstenberg, *Grundlagen der Betriebssoziologie*, 1964, σελ. 110 ἑπ. Burisch, *Industrie und Betriebssoziologie*, 1971, σελ. 83 ἑπ. Lepsius, *Industrie und Betrieb*, εἰς: R. König, *Soziologie*, 1967, σελ. 126 ἑπ. A. Burghardt, *Lehrbuch der Betriebssoziologie*, 1974, σελ. 78 ἑπ. 116 ἑπ. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανέτο, «Ἡ σύγχρονος βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσις εἰς τὸ πῶλον ἐντάσεως μεταξύ δικαίου και κοινωνικῆς πραγματικότητος», *ΕΕΑ*, 1972 (ἀνὰτ.), σελ. 18 ἑπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner und ihre Grenzen zum Einzelarbeitsverhältnis*, 1974, σελ. 20 ἑπ.

3. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ πολλούς, F. Vilmar, *Industrielle Arbeitswelt. Herrschaftsstrukturen und Demokratisierungspotentiale*, 1973. Τὸν ἴδιο, *Industrielle Demokratie in Europa*, 1973. Hoffmann, *Rechtsfortschritt durch gewerkschaftliche Gegenmacht*, 1969. R. Kuda, *Arbeiterkontrolle in Grossbritannien*, 1970. A.-A. Ordning, *Betriebsdemokratie. Gesellschaftlicher Fortschritt durch Mitbestimmung*, 1972. Roggemann, *Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien*, 1970.

4. Έτσι χαρακτηριστικά, Burisch, ὅπου παραπ., σελ. 130 ἑπ., 156 ἑπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 102, Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, 1971, σελ. 113 ἑπ. Τὸν ἴδιο, *Die Bedeutung der Organisationssoziologie für Betrieb und*

βλέπει κανεῖς ὅτι μιὰ μερίδα ἀναλύει τics βιομηχανικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας—και σὲ ἐπέκταση ὄλο τὸ «λειτουργικοοργανωτικὸ μὀρφωμο» τής ἐκμετάλλευσης—ἐξω ἀπὸ τὸ φυσικὸ χῶρο γένεσης, ἐκτύλιξης και ἀνάπτυξής του, ποὺ εἶναι ἡ προσδιορισμένη ἱστορικὴ κοινωνία μὲ τὸ δοσμένο στάδιο ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων και σχέσεων, ἐξω δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα.⁵ Ἡ τσιμεντοποίηση αὐτῆ σημαίνει ἔτσι για τὴν κοινωνιολογικὴ αὐτὴ ἄποψη, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση διέπεται και κατευθύνεται, ὄχι ἀπὸ τics νομοτέλεια τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ἀπὸ «ἐνδοφρεῖς ὀργανωτικοοικονομικὸς μηχανισμός», ὄχι ἀπὸ τics δομῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τics «ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητες» μιῆς κοινωνικοοικονομικῆς «αὐδότερης» παραγωγῆς σάν πλέγματος τεχνικῆς πραγμάτωσεως.⁶

Ἡ ἀποσύνδεση αὐτῆ τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὸν ζοτικὸ ἀνελλιξακὸ τῆς χῶρο κλονίζει τὰ ἐπιστημολογικά και μεθοδολογικά θεμέλια τής κοινωνιολογικῆς ἔρευνας,⁷ ἀφοῦ δίνει διαστάσεις ἐξω-ἡ ὑπερκοινωνικῆς σ' ἕνα ὑποσώστημα τής κοινωνικῆς ὀλότητος, φθάνοντας μάλιστα στὸ σημειὸ νὰ τὸ θεωρεῖ ἱκανὸ νὰ ἐπιβάσει σ' αὐτὴ τὴν «ἠθική» του, τὴν «ἀεολογία» του και γενικότερα τὸν τρόπο ὀργάνωσης, λειτουργίας και ζωῆς του.⁸

Unternehmen, εἰς: *Arbeit und Leistung*, Jg. 20, 1966, σελ. 181 ἑπ. Πρβλ. ἐπίσης Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1952, σελ. 329 ἑπ. R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, σελ. 97 ἑπ. A. Tourain, *Sociologie de l'action*, 1965, σελ. 271. H. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, εἰς: G. Gurvitch, *Industrialisation et Technocratie*, 1949, σελ. 127 ἑπ. P. Naville - P. Rolle, *L'évolution technique et ses incidences sur la vie sociale* εἰς: G. Friedmann - P. Naville, *Traité I*, 1961, σελ. 363. P. Naville, *Le nouveau Léviathan 2. — Le salaire socialiste*, Τόμ. 1: *Les rapports de production*, 1970, σελ. 130.

5. Έτσι ἦδη T. Geiger, *Zur Soziologie der Industriearbeit und des Betriebs* (1929), εἰς: F. Fürstenberg (Hg), *Industriessociologie*, 1959, σελ. 148. Πρβλ. ἐπίσης R. Aron, *Die industrielle Gesellschaft*, 1964, σελ. 68 ἑπ. Dahrendorf, *Industrie- und Betriebssoziologie*, 1965, σελ. 94. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, 1953, σελ. 302.

6. Πρβλ. H. Schlesky, *Industrie- und Betriebssoziologie* εἰς A. Gehlen-H. Schlesky (Hg), *Soziologie*, 1965, σελ. 186 ἑπ. Dahrendorf, ὅπου παραπ., σελ. 94. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ὀδηγεῖ και ἡ ἀξιοποίηση τῶν πορισμάτων τής κοινωνιολογίας τής ὀργάνωσης (Organisationssoziologie) στὴν κοινωνιολογία τής ἐκμετάλλευσης. Πρβλ. γι' αὐτὸ ἀντὶ πολλῶν Luhmann, ὅπου παραπ., σελ. 181 ἑπ. A. Etzioni, *Soziologie der Organisationen*, 1967. Maynz, *Soziologie des Organisation*, 1963. Πρβλ. τέλος Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, σελ. 183 και 388.

7. O. A. Touraine, *Industriessociologie*, εἰς: R. König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. II, 1969, σελ. 408, μιλεῖ ἔτσι για μιὰ κρίση τής κοινωνιολογίας τής ἐκμετάλλευσης. Πρβλ. ἐπίσης J. Oetterli, *Betriebssoziologie und Gesellschaftsbild*, 1971, σελ. 165 ἑπ.

8. Χαρακτηριστικῆς γι' αὐτὴ τὴν τάση ἀπολοτοποίησης και ἀυτοτελοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τής βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης εἶναι και ὁ ἀκόλουθος φράσις: Ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση ἀποτελεῖ τὸ «κέντρο μιῆς νέας κοινωνικῆς

Οί κριτικές αυτές παρατηρήσεις δέν σκοπεύουν βέβαια νά άμφισβητήσουν ή νά μειώσουν τήν αναγκαιότητα τής βιομηχανικής όργάνωσης τής εργασίας στό σημερινό ύπεραναπτυγμένο, έκλογικευμένο και λειτουργησιμμένο στάδιο ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων ούτε τή σημασία τής γιά τήν όλη κοινωνική δομή και εξέλιξη.¹ Έκείνο όμως πού προεισαγωγικά πρέπει νά τονιστεί, είναι ό κίνδυνος κατάληξης σέ λαθεμένα ή έλλιπή συμπεράσματα, άν τó ξεκίνημα γίνει άπό τή μονομερή αύτή θεώρηση.

Πέρα όμως άπό τή μεθοδολογική άδυναμία και τή γνωσιοθεωρητική ανεπάρκεια, ή αντίληψη αύτή άντανακλώντας σέ μεγάλο βαθμό τή φανταστική συνοχή τών πραγματικών αντιφάσεων τής κοινωνικής όλότητας (ψευδτική συνείδηση-ιδεολογία), επενεργεί συσκοτιστικά στην έπισήμανση, γνώση και άνάλυση άκριβώς εκείνων τών κοινωνικών δυνάμεων και συμπεριόντων, τών όποιών ή άναμέτρηση και ή έκβαση καθορίζουν τήν άξιοποίηση τών παραγωγικών δυνάμεων και τήν ύψη τών παραγωγικών σχέσεων.² Μέ άλλα λόγια παραβλέπει ή άποψη αύτή πώς, ενώ άπό τή μία μεριά παρατηρείται αύξανόμενη έκλογίκευση, διαφοροποίηση και άντικειμενοποίηση τών παραγωγικών διαδικασιών, εμφανίζεται, άπό τήν άλλη, σέ συνθήκες βαθμιαίας μονοπωλιοποίησης του άναγωνιμοί, συσάρωσης του κεφαλαίου και συγκέντρωσης τών παραγωγικών μέσων καθός και

τής διεύθυνσης τής εργασίας, όξυνση τής άντίθεσης άνάμεσα στην ιδιοκτησία, διάθεση και ιδιοποίηση τών παραγωγικών μέσων και στό μισθωτή εργασία, μέ άντίστοιχη αύξηση τής ευαισθησίας στις κρίσεις στον τομέα τής παραγωγής.³

Στή συνέχεια θά έπιχειρηθεί ή προσπάθεια μιάς διεξοδικότερης διερεύνησης τής σχέσης άνάμεσα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και στή βιομηχανική έκμετάλλευση στό πλαίσια τών λεγόμενων βιομηχανικών κοινωνιών. Ή διαφώτιση αύτης τής πολύπλοκης και πολύμορφης σχέσης άποτελεί άλλωστε τόσο μεθοδολογικά-έπιστημολογικά, όσο και έμπειρικά-πολιτικά τήν άπαραίτητη προϋπόθεση σωστής, όλόπλευρης και δυναμικής σύλληψης, θέσης και άντιμετώπισης του πρωταρχικού προβλήματος τών συγχρόνων, δημοκρατικά όργανωμένων, ύστερων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών: τής «δημοκρατίας στις έκμεταλλεύσεις».

β. κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και βιομηχανική κοινωνία

Ι. Βασική δομή και λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής

Όπως είναι γνωστό, ή άτομική ιδιοκτησία στό μέσα παραγωγής άποτελεί τó θεμέλιο και τó άκρογωνιαίο λιθάρι του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος γενικά. Νομοτελική ή συνέπεια αλλά και ζωτικός βιοτικός και αναπτυξιακός χόρος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ή ιδιωτική οικονομία άγοράς (έλεύθερη ή κοινωνική, άνάλογα μέ τó βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τών αναγκών ή εργατικής τους), μέσα στην όποία κινούνται ή ιδιωτική πρωτοβουλία, ή οικονομική και έπιχειρησιακή έλευθερία και ή έλευθερία του άναγωνισμού. Ή ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, πέρα άπό τήν τεράστια έξουσία διάθεσης του όικονομικού και τεχνολογικού instrumentarium στις έκμεταλλεύσεις και έπιχειρήσεις, παρέχει έπίσης στον έπιχειρηματία μία έκτεταμένη έξουσία διάθεσης τών μισθωτών, ήνιόχησης δηλαδή και άξιοποίησης τής εργατικής τους δύναμης. Ή ύπαγωγή τής μισθωτής εργασίας στό οικονομικό συμφέρον τής έπιχείρησης, πού κατευθύνεται στή μεγιστοποίηση του κέρδους (άρχη τής άποδοτικότητας τής ιδιωτικής έπιχείρησης), συνθέτει τήν πεμπουσία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής.⁴

Ό συνεχή πολλαπλασιασμός τής άτομικής ιδιοκτησίας, πού επιδιώκεται και πραγματοποιείται μέ τή διάθεσή της στην παραγωγική διαδικασία,

διάρθρωσης» (Michel, *Sozialgeschichte der industriellen Arbeitswelt*, 1953, σελ. 115). «Τό είδικό σύστημα άξιών ή (τό) κοινωνικό έθος τής βιομηχανικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται άπό τó σημείο πού αρχίζει ήν πραγματοποιείται ή άλλη-λειψύρωση μεταξύ βιομηχανίας και κοινωνίας» (Dahrendorf, όπου παραρ., σελ. 102). Πρόκειται γιά θέσεις πού άπχουν σέ τελευταία και άνάλογη τήν διδασκαλία γιά τήν κοινωνική άυτονομία και καθολότητα τής τεχνικής. Σύμφωνα μέ αύτή τήν αντίληψη, ή τεχνική πολλαπλασιάζεται διαρκώς άπό μία έμυνη άνελλιπίκτη δυναμική και μπορεί νά άντιμετώπισει αύτοδύναμη και άποτελεσματικά όλα τά προβλήματα πού ή ίδια γεννά. Πρβλ. ιδιαίτερα Ellud, *The Technological Society*, 4η έκδοση, 1967, σελ. 89 έπ. και 116 έπ. Στην έξοικονομολογική, έξογενή αύτή άποψη, παρά τίς προθέσεις και διακηρύξεις του, παραμένει παγιώμενος και ό J. Fourastie, *Die grosse Hoffnung des 20. Jahrhunderts*, 1969, τών όποιου ή βασική θέση γιά τόν «τριτογενή πολιτισμό» (σελ. 115), έκφυλλίζει οδισιαστικά σ' ένα τεχνολογικό ούτοπισμό.

1. Γιά τó ότι ή άρνηση του όσομένου βιομηχανικού τρόπου παραγωγής δέν σημαίνει άρνηση τών έξωτερικών οργανολειτουργικών τών γνωσιολογικών (έκλογίκευση, λειτουργησιμότητα, άντικειμενοποίηση) και έπιστροφή έτσι σέ ιστορικά ξεπερασμένες προβιομηχανικές μεθόδους, όπως πιστεύει ό B. Rühlers (*Arbeitsrecht und politisches System*, 1973, σελ. 15), άπορρίπτοντας δυνατότητα άνθρώπινος ένάλλαξης, βλ. Τραυλό-Τζαννάτος, *EEA*, 1974, σελ. 11 έπ. Πρβλ. έπίσης Däubler, *Gesellschaftliche Interessen und Arbeitsrecht zum Selbstverständnis des Arbeitsrechtswissenschaft*, 1974, σελ. 30 έπ.

2. Πρβλ. έπίσης Herkommer, *Vom Elend der Industriessociologie*, εις: SOPO 1972 /Nr. 16, σελ. 71 έπ. Lefebvre, *Les conditions sociales de l'industrialisation*, σελ. 127 έπ. Touraine, *Pouvoir et decision dans l'entreprise* εις: Friedmann-Naville, *Traité II*, 1962, σελ. 445. Τόν ίδιο, *Sociologie d'action*, σελ. 251.

3. Έτσι έπίσης, S. Herkommer, όπου παραρ., σελ. 76 έπ. Lefebvre, όπου παραρ., σελ. 127. Touraine, *Sociologie d'action*, σελ. 251 έπ.

4. Πρβλ. ήδη M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, 1958, σελ. 239 έπ. Διεξοδικά, K. Marx, *Kapital I*, MEW 23.

ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ κινητήρια δύναμη καὶ ἡ κατευθυντήρια γραμμὴ δὲν συνίστανται στὴν παραγωγὴ ὀρισμένων ὠφέλιμων ἀγαθῶν ἢ στὴ διαμόρφωση τέτοιων ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ποὺ νὰ εἶναι ἀναγκαῖες καὶ πρόσφορες γιὰ τὴ χειραφέτηση καὶ αὐτοπραγματίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ στὴν ὑπεραξίωση τοῦ κεφαλαίου (Kapitalverwertung), δηλαδή στὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ μέσου ἐπιτεύξεως κέρδους καὶ συσσώρευσης.¹ Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ ὄροι «κεφάλαιον» καὶ «μισθωτὴ ἐργασία» σὰν κατηγορηματικὲς, γενικὲς ἐκφράσεις τῶν βασικῶν ἱστορικῶν ὄρων περιέχουν ἀναπόδραστα ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ ἀφαίρεσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ συγκεκριμένες μορφὲς ἐμφάνισης, ἐκτύλιξης καὶ πραγματοποιήσεως τῶν ἐπιμέρους ἐργασιακῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται καὶ νὰ ἀναλύονται διαφοροποιημένα, μὲ γνώμονα πάντα τὶς ἰδιαιτητικὲς καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στὸ συγκεκριμένον στάδιο ἀνάπτυξής της. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως καὶ τὸ ὀδυσιαστικὸ ἐδῶ εἶναι, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ στὴ μισθωτὴ ἐργασία συγκροτεῖ τὴ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας στὴν ἐκμετάλλευση.

Ἡ παραγωγικὴ διαδικασία μέσα σὲ κεφαλαιοκρατικὸς ὅρος ἀνάπτυξης ἐμφανίζεται μὲ δύο μορφές: σὰν ἐργασιακὴ διαδικασία καὶ ταυτόχρονα σὰν διαδικασία ὑπεραξίωσης.² Στὴν πρώτη τῆς ὄψη ἐκφράζει ἡ παραγωγικὴ διαδικασία τὴν προσπάθεια ἰδιοποιήσεως καὶ ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐκάστοτε ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μέσα στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάναται ἡ ἀναγκαῖα κατάρτιση τῆς παραγωγῆς στὴ μορφή τοῦ καταμερισμοῦ καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐργασίας. Στὴ δευτέρῃ τῆς ὄψη ἀποτελεῖ ἐνσῶρκο τῆς μῆς οἰκονομικῆς θεμελιωμένης ἐξουσιαστικῆς κοινωνικῆς σχέσης.

Αὐτὴ ἡ σχέση ἐξαρτᾶται στὴν παραγωγικὴ τῆς μορφή (παραγωγικὴ σχέση) ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γένεσιν καὶ διάπλασιν ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἡ κοινὴ, ταυτόχρονη καὶ ἀλληλένδετη ἐμφάνιση καὶ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὴν ἐκμετάλλευση, ἀπαιτεῖ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἐνταξίαν, ἔρμηνεία καὶ ἀνάλυση τῆς «ἑσωτερικῆς», κοινωνικῆς δομῆς τῆς ἐκμετάλλευσης στὸν εὐρύτερο χῶρο τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκαιοτήτων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, στὸν ὁποῖον ὑπόκειται ἡ ἐπιχεί-

ρηση σὰν «ἐνότητα ὑπεραξίωσης» κάτω ἀπὸ τὶς κυριαρχικὲς ἀρχὲς τῆς παραγωγῆς.³

Οἱ συνέπειες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐμφανίζονται κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπεραξίωσης καὶ μέσα στὰ πλαίσια συνεχῶς συσσωρεύσεως, μὲ δύο τρόπους: ἄμεσα καὶ ἔμμεσα. Ἄμεσα ἐκδηλώνονται στὴ διαδικασία συγκέντρωσης τοῦ χῶρου τῆς οἰκονομίας, τῆς κατανομῆς ἰδιοκτησίας καὶ εἰσοδήματος, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ ἀβιβάσιμο ρυθμὸ καὶ γενικὰ στὴ μορφή ὑλοποιήσεως τῆς τεχνικῆς προόδου.⁴ Ἐμμεσα δεσπόζουν δὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.⁵

Ἡ κυριαρχία τοῦ στοιχείου τῆς ὑπεραξίωσης στὴν ἐκμεταλλευσιακὴ παραγωγικὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἐμπειρικὰ στὸ γεγονός τῆς ἀδιάκοπης συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Παράλληλα μὲ τὴ διαδικασία συσσώρευσης ἐκτυλίσσονται οἱ διαδικασίες συγκέντρωσης (Konzentration) καὶ συγκεντροποίησης (Zentralisation) τοῦ κεφαλαίου σὰν κοινωνικοοικονομικὲς μεταλλακτικὲς διαδικασίες,⁶ ποὺ οἱ ἐπιδράσεις τους ἐνδιαφέρουν τόσο μικροκοινωνιολογικὰ ὅσο καὶ μακροκοινωνιολογικὰ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπόρροὺν τῆς κοινωνικῆς σχέσης τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἐργασιακῆς-ἐκμεταλλευσιακῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς κοινωνίας.

Ἡ διαδικασία συγκέντρωσης καὶ συγκεντροποίησης τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζει δύο ὄψεις: α) συγκέντρωση στὸ χῶρο τῆς παραγωγῆς μὲ τὴ μορφή τῶν

3. Πρόκειται γιὰ τὸ αἷμα τῆς «ἐπανοικονομοποίησης» τῆς κοινωνιολογίας. Πρβλ. γι' αὐτὸ Κ. Κ. Borchard, «Zur Theorie der sozioökonomischen Entwicklung der gegenwärtigen Gesellschaft», εἰς: T. Adorno (Hg), *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, 1969, σελ. 42 ἐπ. H. Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, 1967, σελ. 470 ἐπ. Εἶναι βέβαια ἀπονόητο, ὅτι ἡ κοινωνιολογία τῆς ἐκμετάλλευσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν οἰκονομία, γιὰτὶ ἀπόλυστα δὲν πρόκειται γιὰ ταυτόσημα ἀλλὰ γιὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἔρευνας. Ἐν τούτοις ἡ κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ διεισδίδει σ' ὅλα τὰ μερικὰ προβλήματα ἡ «ὑποσυστήματα» καὶ τὰ καθορίζει.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κρίσεως τῆς δομῆς τῆς κατανομῆς. Πρβλ. B. Rütters, ὅπου παραπ., 157 ἐπ. E. Denninger, *Staatsrecht*, I, 1973, σελ. 144. Τραυλὸ-Τζαβετάτο, *Τὸ Σύνταγμα*, 1975, σελ. 741 ἐπ.

5. Πρβλ. Milliband, *Der Staat in der kapitalistischen Gesellschaft*, 1975, σελ. 350 ἐπ.

6. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐννοιες «συγκέντρωσης» καὶ «συγκεντροποίησης» πρέπει νὰ γίνουσι οἱ ἀκόλουθες διευκρινήσεις: Ἐξ αἰτίας τῆς συσσώρευσης τῶν μεμονωμένων κεφαλαίων δημιουργεῖται μία ἀβιβάσιμη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς διεύθυνσός τῆς ἐργασίας. Παράλληλα ὑπάρχει μία δευτέρη διαδικασία σὰν συγκέντρωση κεφαλαίων, ποὺ ἔχουν ἤδη σχηματισθεῖ μέσω μετατροπῆς πολλῶν μικρότερων σὲ λιγότερες μεγαλύτερες ἐνότητες. Αὐτὴ ἡ διαδικασία διακρίνεται ἀπὸ τὴν πρώτη στὸ ὅτι προϋποθέτει μόνον ἀλλαγμένην κατανομή τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπάρχουν ἤδη καὶ λειτουργοῦν, στὸ ὅτι ἐλαθλὸ ὁ χῶρος ἀνάπτυξής της δὲν εἶναι περιορισμένος ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτος ἢ τὰ ἀπόλυτα ὅρια τῆς συσσώρευσης. Αὐτὴ ἡ διαδικασία λέγεται συγκεντροποίηση. Βλ. K. Marx, *Kapital* I, MEW 23, σελ. 654.

1. Ἡ στοιχειώδης λογικὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης εἶναι πάντα στὸ νὰ ἀναπτύξῃ τὶς παραγωγικὲς δυνατότητες μὲ ὅλη τὴ δύναμη ἀλλὰ νὰ κρατᾷ τοὺς μισθοὺς ὅσο τὸ δυνατό χαμηλά, καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς ἀκατανίκητης τάσεως τῆς ὑπερπαραγωγῆς, παρατηρεῖται χαρακτηριστικὰ ὁ T. Prager, «Der Lohnkampf als Triebfeder der gesellschaftlichen Dynamik», εἰς: P. v. Oertzen (Hg), *Festschrift für Otto Brenner zum 60. Geburtstag*, 1967, σελ. 215.

2. Πρβλ. βασικὰ, K. Marx, *Kapital* I, σελ. 129 ἐπ.

παραγωγικών μέσων και β) συγκέντρωση στο χῶρο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων σάν περιουσία καί ἀτομική ἰδιοκτησία. Πρόκειται γιά δύο διαφορετικές ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, δηλαδή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅπου βέβαια ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἰδιοκτησία καί στήν ἐξουσία διάθεσης στίς σύγχρονες συνθήκες δημιουργίας καί γιγάντωσης ἐπιχειρήσεων-κολοσσῶν στή μορφή κεφαλαιουχικῶν ἑταιρειῶν ἐγινε πῶς πολύπλοκη.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συγκέντρωσης καί συγκεντροποίησης στήν κοινωνική κατάσταση τῶν μισθωτῶν εἶναι ἐκτεταμένες καί βαθεῖς. Ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμός συγκέντρωσης ἐξουσίας διάθεσης * τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς διαδικασίας σέ ὀλοένα μικρότερο ἀριθμό ὑπερπληθειῶν δέν καθορίζει μόνο τόν τρόπο ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς στήν ἐκμετάλλευση τῆς οἰκονομικῆς δομῆς καί λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκονομίας, ἀλλά ἔπιδρᾷ ἀποφασιστικά σέ ὅλη τήν κοινωνία.¹ Τομεῖς-κλειδιά τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως ἡ χημεία, τὰ ἀυτοκίνητα, τὸ πετρέλαιο, ὁ χάλυβας, ὁ ἠλεκτρισμός, κτλ., ἔχουν ὑποστει τή λαίλαπα τῆς μονοπωλοποίησης ἢ ὀλιγοπωλοποίησης. Οἱ σωρωτικῆς ἀπὲς ἐξελίξεις ξεπερνοῦν τὰ ἔθνηκα ὄρια καί κατακλύζουσι τὴ διεθνή κεφαλαιοκρατική οἰκονομία, ἀποκορυφώμενες στήν ὑπ' ἀριθ. 1 μάστιγα καί ἀπειλή τῆς ἀνθρωπότητας: τίς πολυεθνικῆς ἑταιρειες-μυμίουθ. Ἔτσι κανεῖς δέν μπορεῖ σήμερα νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ ὅτι λειτουργοῦν κανονικά—ἀν δέν ἔχουν ἐντελῶς ἀποδυναμωθεῖ σέ ὀρισμένους τομεῖς τῆς παραγωγῆς—οἱ περιήμοι μηχανισμοῖ τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ ἀνταγωνισμού.² Οἱ ἐκδηλῆς τάσεις καί ἡ ὅλη συμπτωματολογία τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἐξέλιξης δέν ἀφήνου περιθῶρια πρόβλεψης μιάς κἀμψης ἢ ἀναχίτισης τῆς καλπάζουσας αὐτῆς διαδικασίας συσσώρευσης, συγκέντρωσης καί ὀλιγοπωλοποίησης.³

Ἐνα βασικό χαρακτηριστικό τοῦ σύγχρονου τρόπου κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις-γίγαντες ξεφεύγουσι ἀπὸ τὸν παθητι-

κό ρόλο τῆς ἀπλῆς ἀντίδρασης στίς ἐπιταγῆς τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς. Πολὺ περισσότερο εἶναι ἡθὶ σέ θέση νὰ χειραγωγῶσι καί νὰ καταθῶνουν σέ μεγάλο βαθμό τὴν ἀγορὰ μὲ γνῶμονα βέβαια τὸ οἰκονομικό τους συμφέρον. Ἔτσι καταρρέει ἕνας ἀκόμη σπουδαῖος μῦθος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας: ἡ κυριαρχική δύναμη τῶν καταναλωτῶν.⁴

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δέν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾷ κανεῖς πῶς οἱ ἐξελικτικῆς ἀπὲς τάσεις δέν ἀπορρέουσι ἀπὸ μιὰ «φύση τοῦ πράγματος»,⁵ ποῦ βρῖσκειται ἐξῶ ἀπὸ τὴν ἱστορική κίνηση καί τίς κοινωνικῆς δομῆς, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀπὸ τῆ φύση τοῦ ἐκείνη, ποῦ ἀνταποκρίνεται στή δασμένη καί ἱστορικά συγκεκριμένη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί ἐκφράζεται στίς μορφῆς κοινωνικῆς τῆς θεσμοποίησης. Ἔτσι παραμένει ὁ θεσμός τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ ἀπαρασάλευτη βάση τῶν συσσωρευσιακῶν δυνάμεων καί συνεπῶς τοῦ παράγοντα τῆς ὑπεραξίωσης στίς ἐργασιακῆς σχέσεις.

Ἡ θεσμοποίηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ διαρκῆς ἀναπαραγωγή τοῦ ὄχι μόνο στήν κοινωνία ἀλλὰ στή συνείδηση τῶν μελῶν τῆς με τὴ συνδρομή τῶν μηχανισμῶν τῆς ἐνδοπροβλήης (Introjektion) καί τῆς ἐσωτερικεύσης (Internalisation),⁶ ἔχει ὀδηγήσει στή δημιουργία ἐνὸς νέου «κοινωνικῆς ἔθους», μιάς νέας «κοινωνικῆς ἀξίας»: τῆς ἀξίας τῆς ἀποδοτικότητας.⁷ Ἡ «ἀξία» αὐτὴ δέν καθορίζεται ποιοτικά ἀπεναντίας παραμένει στὸ ἀφηρημένο ἐπίπεδο τοῦ ἀπλοῦ ποσοτικοῦ κερδοσκοπικοῦ ὑπολογισμοῦ γιά τὸ χρέημα. Τὸ σημαντικότερο ἐδῶ εἶναι ὅμως ἡ λειτουργία τῆς σάν δικαιολογητικῆς ἰδεολογίας τῆς κοινωνικῆς ἀνισότηας, ἀφοῦ ἡ συμμετοχὴ στὸ κοινωνικό προϊόν—εἰσόδημα καί περιουσία—θεωρεῖται σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς ἀπόδοσης, παρ' ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς πραγματικῆς κοινωνικοποίησης τῶν πλειῶτων ἐργασιακῶν πραγματοποιήσεων μέσω καταμερισμοῦ καί συνεργασίας δέν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀντικειμενικός προσδιορισμός τῆς «ἀτομικῆς ἀπόδοσης». Πρόκειται μὲ ἀλλὰ λόγια γιά ἕνα νέο ἰδεολογικό μῶνδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ποῦ τῆς δίνει τὴ μορφή τῆς λεγόμενης «κοινωνίας τῆς ἀποδοτικότητας» (Leistungsgesellschaft). Ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι οἱ ἐγγενῆς μηχανισμοῖ τῆς ἰδεολογικοποιητικῆς αὐτῆς διαδικασίας ὀδηγοῦσι τὴν αὐτονόηθη καί αὐτόματη

1. Ὁ Kriele (*Einführung in die Staatslehre*, 1975, σελ. 207) διακρίνει τίς ἀκόλουθες βασικῆς ἐκφάνσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομικῆς δύναμης: α) Χειραγῶση τῆς ἀγορᾶς, β) ἐξουσιασμοῦ τῶν μισθωτῶν καί γ) ἀνεξέλεγκτη πολιτικὴ ἐπιρροή. Πρβλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, ὅπου παραρ., σελ. 742.

2. Πρόκειται γιά ἕνα ἄληθινὸ «ἐκμαλισμὸς τῆς ἀγοραστικῆς οἰκονομίας». Ἔτσι χαρακτηριστικά Kriele, ὅπου παραρ., σελ. 205 ἐπ. Πρβλ. Denninger, ὅπου παραρ., σελ. 144.

3. Χαρακτηριστικό γιά τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ εἶναι καί τὸ γεγονός, ὅτι ἐνὸς τοῦ 1954 περίπου τὸ ἕνα τρίτο τῶν πωλήσεων στή Βιομηχανία τῆς Δ. Γερμανίας (33,6%) ἐπιτεύχθηκε ἀπὸ τίς 100 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, ἡθὶ τὸ 1960 ἦσαν σέ θέση οἱ 50 μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις νὰ ἐπιτύχουσι τὸ ἴδιο ποσοστὸ πωλήσεων. Τὸ 1967 ἐπέτυχον οἱ ἴδιες ἐπιχειρήσεις νὰ τὸ ἀξήσουσι σὲ 42,2%. Βλ. γ' αὐτὸ H. Arndt, *Recht, Macht und Wirtschaft*, 1968, σελ. 82 ἐπ. J. Hufschmid, *Die Politik des Kapitals*, 1969, σελ. 44, *Statistisches Jahrbuch für die BRD*, 1971, σελ. 198.

4. Πρβλ. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, 1969, σελ. 147 ἐπ.

5. Γιά τὴ «φύση τοῦ πράγματος» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, βλ. Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, *Neo Dikaio*, 1975, σελ. 89 ἐπ.

6. Γιά τὸς μέγαντες αὐτοῦς, βλ. βασικά H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 1970, σελ. 30 ἐπ., 76. Πρβλ. ἐπίσης Τραυλὸ-Τζανετᾶτο, «Αἱ ἠλεκτρονικὰ πληροφοριακῶς μέσον ἐπικοινωνίας εἰς τὸ δίκαιον», *EEN*, 1971 (ἀνὰτ.), σελ. 4.

7. Βλ. ἰδιαίτερα C. Offe, *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit*, 1970.

«ἀποδοχή» τῆς ἀπὸ ἑνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν μελῶν αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν.¹

Πέρα, τέλος, ἀπὸ τὴν παραπάνω «κοινωνικοπολιτιστικὴς» βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς μὲ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς, λόγω τῆς συγκέντρωσης οἰκονομικῆς δυνάμεις, ἀποδεικνύεται ὁ σχεδιασμὸς στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας ὄχι μόνον πραγματοποιήσιμος, ἀλλὰ, μὲ διατήρησι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων στὴ διαδικασία ἀξιοποίησης, ἀδήριτη ἀναγκαιότητα. Αὐτὴ ἡ παρατήρησι ἀποτελεῖ τὴ λυδιὰ λίθο γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν στὴν ἐκμετάλλευσι, τοῦ ἐκμηχανισμοῦ τῶν ἐργατικῶν θέσεων καὶ τῶν μεταβολῶν στὴ δομὴ τους σὰν κοινωνικῶν διαδικασιῶν.

II. Τεχνική, ἐπιστήμη καὶ βιομηχανικὴ ἐργασία

Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν σύγχρονων μαζικῶν-βιομηχανικῶν κοινωνιῶν δυτικοῦ τύπου συνίσταται στὴν αὐξανόμενη τάση τῶν δομῶν ὄλων τῶν βαθμίδων τῆς κοινωνικῆς ὀλότητος γιὰ ἐκλογίκευσι, λειτουργοποίηση καὶ γραφειοκρατικοποίηση.² Οἱ τάσεις αὐτὲς ἐκφράζονται τὴν ἐξισορροπητικὴ, νομοτελειῶν ἀναπότρεπτη, ἀντίδρασι τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος στὴν αὐξανόμενη διαφοροποίηση, πολυπλοκότητα καὶ πολλαπλότητα τῶν καταστάσεων, γεγονότων, ἀπειτήσεων καὶ ἀναγκῶν, ποὺ προκάλεσε ἡ «τεχνικὴ ἐπανάστασι».³ Ἡ ἐκλογίκευσι αὐτὴ τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀποτελεῖ ἔτσι πρωταρχικὰ ἐκλογίκευσι τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Στὸ ὑπόβαθρο τῆς ἄρχῃς τῆς ὑπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς συνεχοῦς συσσωρεύσεως στὴς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, θεμελιώνονται καὶ ἀναπτύσσονται οἱ προϋποθέσεις, ποὺ ἀπαιτοῦν δλοένα καὶ περισσότερο συστηματικότητα στὴ χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀποθεματικὸ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις δὲν εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ ὅτι ἐπίσης ἡ πραγμάτωσι τῶν ἀξιών ἀπὸ πλευρᾶς πωλήσεων, ποὺ ἡ ἐπεξεργασία τους γίνεται στὴν παραγωγή, γίνεται δλοένα καὶ ποὺ δόσκολη, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ μεταβολὴ τῶν δρων ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ ἀδυσόπητος ἀγῶνας διατήρησε τῆς ἀνταγωνιστικότητας, ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ἐκλογίκευσι τῆς παραγωγῆς καὶ ἔτσι στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία χρησιμοποιοῦνται ἄμεσα σὰν βασικὸ ὄργανο ἐξυπρέτησε

τῶν συμφερόντων τοῦ δοσμένου πλέγματος παραγωγικῶν δυνάμεων-παραγωγικῶν σχέσεων. Ἔτσι ἡ ἀδιάκοπη τεχνολογικὴ ἀνάπτυξι εἰκονίζει ἄνευ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς—οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες μετατρέπονται σ' ἑνα οὐσιαστικὸ μέσο τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ὑπεραξιοποιητικῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου.⁴ Διπλὴ εἶναι ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης: α) σὰν γνώσεως διαδικασιῶν καὶ νομοτελειῶν τῆς φύσεως, συστηματικὰ θεμελιωμένων ποὺ μεταφράζεται βασικὰ σὲ μηχανικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ β) σὰν ὀργανωτικῆς γνώσεως, δηλαδὴ σὰν διαρκῶς ἀναπτυσσόμενης ἐπιστημονικοποίησης τῆς λειτουργίας τῆς διεύθυνσεως. Ἐναφορικὰ μὲ τὴς ἐπιπτώσεις τῆς «τεχνικῆς ἐπανάστασεως» στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ κυριαρχία τῆς «νεκρῆς», ἐνσωματωμένης στὴν παραγωγικὴ μηχανή, ἐργασίας ἐπάνω στὴ «ζωντανή», δηλαδὴ στὸν ἐργάτη, ποὺ λειτουργεῖ οὐσιαστικὰ σὰν ἄβουλο καὶ παθητικὸ ἐξάρτημα.⁵ Τὸ πλέγμα αὐτὸ τῶν ἐξοσιαστικῶν μηχανισμῶν καὶ ἐξαρτήσεων, ποὺ περιβάλλει τὸ μισθωτὴ στὴν ἀποδῆμευσι τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεις, παρουσιάζεται σὰν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Σχετικὰ ἄλλωστε μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὕψι τῆς «ὀργανωτικῆς γνώσεως» θὰ μπορούσαν νὰ τοιστοῦν τὰ ἐξῆς: «σὰν ἀντικειμενοποιημένη δὲν γίνεται ταυτόχρονα πραγματικὰ ἀντιληπτὴ ὅπως ἡ μηχανή, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἐπίσης—γιατὶ τὸ φυσικὸ γεγονός, ποὺ θέλει νὰ μετασχηματιστεῖ σὲ παραγωγικὴ τεχνικὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωντανὴ ἐργατικὴ δυνάμη—σὰν ἀδιάκοπη πειθάρχησι ὑποκειμενικὰ στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐργαζόμενου· μόνον τὴ νομιμοποίησι τοῦ πειθαρχησιακοῦ τῆς καταναγκασμοῦ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν μηχανῶν. Σὲ (ἑνα) συγκρότημα μ' αὐτὲς παρουσιάζεται σὰν τεχνικὸς ἀντικειμενικὸς καταναγκασμὸς, ἂν καὶ ἀποτελεῖ μόνον ἄμεσα ἀντικειμενοποιημένη κυριαρχία, ταυτόσημη μὲ τὸ ἴδιο τὸ κυριαρχικὸ συμφέρον».⁶

Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία, τόσο ἐνσωματωμένες στὰ παραγωγικὰ μέσα, ὅσο καὶ στὴ μορφὴ ὀργάνωσης τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, μεταβλήθηκαν ἔτσι σὲ παραγωγικὴ δυνάμη καὶ μάλιστα τὴν πρώτη.⁷ Σκοπὸς τῆς ἐργαλειοποίησεως τους στὴν παραγωγή εἶναι πάντα ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὴν ὑπεραξίωσι τοῦ ἰδιωτικοῦ κε-

4. H. Kern - M. Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, 1970, σελ. 23.

5. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, 2. Auf. 1974 (Berlin-Ost).

6. H.-D. Bahr, *Kritik der politischen Technologie*, 1970, σελ. 69.

7. Ἔτσι ὀρθὰ ἦδη K. Marx, *Grundrisse*, σελ. 594. Ἰπρβλ. ἐπίσης Habermas, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*, 1968, σελ. 79 ἔπ.

1. C. Offe, ὅπου παραπ., σελ. 8 ἔπ.

2. Τραυλὸς-Τζανετατὸς, «Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευσι», σελ. 7 ἔπ. Τὸν ἴδιο, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἔπ. καὶ τῆς ἐκεί παραπομπῆς.

3. Travlos-Tzanetatos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17. Burghardt, *Betriebssoziologie*, σελ. 56 ἔπ.

φαλαίου και τη διατήρηση της συσώρευσης, μεταβάλλεται η τεχνολογία σε τέτοιο βαθμό, ώστε σύμφωνα να μιλάμε για «τεχνολογική επανάσταση».¹

Η κινητοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας σε όφελος των δοσμένων παραγωγικών σχέσεων εμφανίζει ένα άμφιστομο χαρακτήρα: αποδεσμεύει και προάγει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ ταυτόχρονα τις δεσμεύει και τις αναχαιτίζει.² Αυτό σημαίνει αναλυτικότερα ότι παρατηρείται ένα διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στην πραγματικότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που είναι παγιωμένες στις δοσμένες παραγωγικές σχέσεις, τις οποίες διατηρούν, ένισχύουν και αναπαράγουν, και στην αναπτυξιακή δυνατότητα σε όφελος του συνόλου της κοινωνίας, πράγμα που θα σήμαινε δημιουργία νέων παραγωγικών σχέσεων με κύρια χαρακτηριστικά το συλλογικό συμφέρον, τη συλλογική ιδιοκτησία, διάθεση και ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων, των κοινωνικό αποκεντρωμένων δημοκρατικό σχεδιασμό και τη δυνατή αυτονομία, αυτοδιαχείριση και αυτοπραγμάτωση σ' όλους τους τομείς του κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για την αντικειμενικά πραγματοποιησίμη συγκεκριμένη οδότητα της υπέρβασης των δοσμένων αλλοτριωμένων παραγωγικών σχέσεων και της απαλλαγής των παραγωγικών δυνάμεων από τα φαλκιδεντικά, άλογα, αυτοκαταστροφικά στοιχεία. Μόνο στα πλαίσια μίας τέτοιας «κομμουνιστικής εκλογίκευσης», που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, θάταν δυνατή η πλήρης, καθολική και προσανατολισμένη στο πραγματικό συμφέρον και στις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πράγμα που η γιγαντιαία πρόοδος της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας όπωσδήποτε επιτρέπει.³ Οί προϋποθέσεις λοιπόν ανάπτυξης της τεχνικής προόδου στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, δηλαδή η εξάρτησή της από την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της διατήρησης της ανταγωνιστικότητας, συγκεκριμενοποιούνται, όπως είναι γνωστό, στην εκμετάλλευση. Σύμφωνα άλλωστε με τις παραπάνω παρατηρήσεις, κίνητρο και στόχος της αξιοποίησης της τεχνικής προόδου δεν είναι η υπέρβαση των αλλοτριωμένων παραγωγικών διαδικασιών ούτε η χειραφέτηση της εργασίας. Κάτω από την πίεση της άρχξης της υπεραξίωσης εμφανίζονται οί εργασιακές και βιοτικές γενικά συνθήκες των ανθρώπων άπλά και μόνο σαν

«παραπροϊόν» της αποτελεσματικοποίησης της βιομηχανικής παραγωγής.⁴

Βασικό συμπέρασμα από τις σκέψεις αυτές είναι, ότι οί τεχνικοοικονομικές και λειτουργικές μεταβολές στην εκμετάλλευση δεν πηγάζουν από τυχόν ένδοφρεϊς εξελικτικές νομοτέλειες της τεχνοδομής τους, αλλά καθορίζονται στην ιδιαίτερη κοινωνική τους διάσταση από την άρχξη της οικονομικής αποδοτικότητας. Για την κοινωνιολογική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της εργασιακής κατάστασης, καθώς και της «τυπικής» και «άτυπης» όργάνωσης,⁵ αυτό σημαίνει ότι η τεχνική και οί μεταλλαγές της δεν θα πρέπει να θεωρηθούν σαν «έξωγενή μεγέθη».⁶

III. 'Ατομική ιδιοκτησία, μέσα παραγωγής και «κυριαρχία των managers»

Όπως διαπιστώθηκε πιο πάνω, κανείς δεν μπορεί να άμφισβητήσει στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που συντελέστηκε με την επιστράτευση και αξιοποίηση της επιστήμης και τεχνολογίας, την αναγκαιότητα καταμερισμού λειτουργοποίησης, αντικειμενοποίησης, με ένα λόγο εκλογίκευσης των εργασιακών και παραγωγικών διαδικασιών. Άναπόδραστη συνέπεια ύπηρξε η διαφοροποίηση και η ποιοτικοποίηση των διαφόρων λειτουργιών και θέσεων σ' όλα τα επίπεδα της παραγωγής. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες τέθηκε σε κίνηση μιά διαδικασία ανεξαρτητοποίησης αλλά και βαθειάς αναδιοργάνωσης της διεύθυνσης και του συντονισμού των εργασιακών διαδικασιών. Οί μεταλλακτικές αυτές διαδικασίες πρέπει να ιδωθούν από την όπτική γωνία της αξιανόμενης συσώρευσης, της άρχξης της υπεραξίωσης της κεφαλαίου, της μονοπωλιοποίησης ή όλιγοπωλιοποίησης του άναγνατισμού και της άγοράς και της αντίστοιχης δημιουργίας γιγαντιαίων επιχειρήσεων, που έπενεργούν καθοριστικά στο όλο οικονομικό σύστημα του ύστερου κεφαλαιοκρατισμού. Νομοτελιακή συνέπεια των βαθειών αυτών αλλαγών του συστήματος ύπηρξε ό διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και έξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων. Τη νομική μορφή αυτής της «ιδίωσσης» αποτελούν οί κεφαλαιουχικές εταιρείες (ΕΠΕ, ΑΕ), στην ανάπτυξη των οποίων άλλωστε πολύ ώθησε και η

4. E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 185.

5. Για τη διάκριση αυτή, βλ. αντί όλων Barisch, *Industrie- und Betriebssoziologie*, σελ. 83 έπ. και 98 έπ.

6. «Έξωγενής» σημαίνει εδώ μιά αυτόνομη κοινωνικοοικονομική αναπτυξιακή άρχξη, ανεξάρτητη από την κοινωνική χειραγωγήση ιδιαιτέρων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων. Για την άρχξη αυτή του «τεχνολογικού ντετερμινισμού», βλ. έπίσης H. Herkammer, *Vom Elend der Industriesozologie*, σελ. 71 έπ. F. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeit*, 1971, ιδιαιτ. παρ. 1 και II.

1. Πρβλ. J. K. Kalbraith, *Die moderne Industriegesellschaft*, 1970, σελ. 18 έπ.

2. Πρβλ. T. Adorno εως *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, σελ. 19 και 22 έπ. F. Pollock, *Automation*, σελ. 293 έπ. Richta, εως *Richta-Report*, σελ. 235 έπ. Τραυλόδ-Τζανετάνο, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδίο, *Νέο Δίκαιο*, 1975, σελ. 7.

3. Τραυλόδ-Τζανετάνο, *ΕΕΔ*, 1974, σελ. 11 έπ. Τόν Ιδίο, *Τό Σύνταγμα*, 1975, σελ. 729 έπ.

ἀνάγκη χρηματοδότησης τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Τοὺς νέους φορεῖς-θέσεις στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχικῆς πυραμίδας τῆς ἐκμετάλλευσης, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ μηχανισμοὶ διεύθυνσης καὶ συντονισμοῦ τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, ἐπ'ἀνδρῶσαν οἱ ἐπιτελικοὶ - ὀργανωτικοί, διοικητικοὶ - ἐλεγκτικοὶ ἑγκέφαλοι, οἱ τεχνοκράτες - διαχειριστές, οἱ περίφημοι ἐπαγγελματίες managers.¹ Ἔτσι ἐκφράζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἰδιοκτητῶν-ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ τοὺς μὴ ἰδιοκτήτες ἐπιχειρηματίες-managers τῆ δημιουργικῆ-ἐξισορροπητικῆ ἀντίδραση τοῦ συστήματος στὴν πρόκληση τῆς δοσμένης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἀνάγκης ἐκλογίκευσης τῆς παραγωγῆς.

Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς στὴ δομὴ, ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐπέφεραν ἐπίσης μεταβολὴ στὸν ἀξιολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς διεύθυνσης ἐργασίας, ποὺ δὲν ἀσκεῖται πᾶ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες. Μὲ τὴν ἐπαγγελματικοποίηση τῶν managers ποὺ διέπεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀπόδοσης καὶ ἐπίδοσης,² ἐπέρχεται μὴ βαθμιαία ἀντικατάσταση τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης στὴ σχέση προϊστάμενου-ὑφιστάμενου ἀπὸ ἕνα τεχνικο-αντικειμενικὰ θεμελιωμένον ἐξουσιασμὸ. Ἡ ἐξουσιαστικὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέσα στὴν ἐκμετάλλευση παίρνει ἔτσι τὴ μορφή «τεχνικῶν-ἀντικειμενικῶν καταναγκασμῶν» ἢ «ὀργανωτικο-επιχειρηματικῶν ἀναγκαιότητων». Ἡ δημιουργομένη λοιπὸν ἐντύπωση εἶναι, πῶς ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὶς νέες συνθήκες «κυριαρχίας τῶν managers», ἀποθεῖ βαθμιαία, χάνει καὶ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐνεργὰ - ἐξουσιαστικὰ τὸν στοιχεῖα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν τοποθέτηση καὶ θεώρηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴν ἐκμετάλλευση σ' ἄλλη βάση. Χαρακτηριστικὲς εἶναι στὴν προκείμενη περίπτωση οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ralf Dahrendorf, ὅτι «ἐπιστημονικῆ ἡγεσία τῆς ἐκμετάλλευσης, κλίμα ἐκμετάλλευσης, ἀνθρώπινες σχέσεις στὴν ἐκμετάλλευση, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἔννοιες, ποὺ δὲν ἔχουν θέση στὸν κόσμον τῶν ἰδιοκτητῶν. Γιὰ πρώτη φορὰ οἱ γραφειοκράτες managers, οἱ ἄνθρωποι τῆς ὀργάνωσης ἄρχισαν νὰ ἀντικαθιστοῦν τὴν ἠθικὴ τὸν κέρδους τῆς ἡγεσίας τῆς ἐκμετάλλευσης μὲ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ».³

Ἄν ὅμως οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀναποκρίνονταν στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ ἐκμεταλλευσιακὴ πραγματικότητα, θάπρεπε νὰ εἶχε συντελεσθεῖ μὴ ριζικὴ δομικὴ ἀλλαγὴ στὸν δοσμένον τρόπο παραγωγῆς, θάπρεπε μ' ἄλλα λόγια ἢ ἐργασία νὰ εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν

ὑποταγὴ τῆς στὴν ἀρχὴ τῆς ὑπεραξίωσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἀποκοπὴ τοῦ οικονομικοῦ καὶ λειτουργικοῦ-ὀργανωτικοῦ συμπλέγματος ἐκμετάλλευσης-ἐπιχείρησης ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς του ρίζες καὶ ἡ ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸν εὐρύτερον κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ, ὀδηγεῖ ἀναπότρεπτα στὴν ἀντίληψη γιὰ κοινωνικοοικονομικὴ οὐδέτεροποίηση τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν καὶ οὐσιαστικὰ στὴν ἀναγωγή τῆς τεχνολογίας σὲ μὴ αὐτεξούσια δύναμη, ἱκανὴ νὰ ἀποκοινωνικοποιεῖ, νὰ ἀποϊδεολογικοποιεῖ, νὰ μετασχηματίζει τμήματα τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας καὶ σὲ ἔσχατη ἀνάγκη νὰ ἐξουσιάζει τὸ ὅλον κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα.⁴ Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν τάση ἰδεολογικοποίησης καὶ ὑπερβατικοποίησης τῆς τεχνικῆς.⁵

Βέβαια δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ ἰδιοκτησίας καὶ ἐξουσίας διάθεσης τῶν παραγωγικῶν μέσων δῆλγησε στὸν ἐκτοπισμὸ τοῦ ρόλου τῆς πρώτης ἀπὸ τὸ προσκίηιο λήψης ὀικονομικῶν ἀποφάσεων καὶ ἄσκησης ἐπιχειρησιακῆς πολιτικῆς. Στὴν πραγματικότητά ὅμως πρόκειται γιὰ συγκάλυψη τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας τοῦ ἰδιοκτητῆ τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀφοῦ ὀλοκλήρως ὁ ὀικονομικὸς καὶ τεχνικοοργανωτικὸς μηχανισμὸς κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποδοτικότητας καὶ τῆς μεριστοποίησης τοῦ ὀικονομικοῦ ὀφέλους. Στὴν ὑπηρεσία αὐτῶν τῶν πρωταρχικῶν στόχων, ποὺ ἀποτελοῦν τὸς λόγους ὕπαρξης καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχείρησης, βρισκονται ὅσο ἢ «τεχνολογικὴ ἐπανάσταση», ὅσο καὶ τὰ δημιουργήματά της, οἱ managers.⁶

Οἱ βαθτεῖες αὐτὲς μεταβολὲς τοῦ πλέγματος παραγωγικῆς δυνάμεις-παραγωγικῆς σχέσεις, ποὺ χαρκτηρίζονται ἀπὸ τὴν «κυριαρχία τῶν managers», στὴν ἐπιχειρησιακὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ εἶχαν μεγάλη ἀπὴχηση στὴν ἐπιστημονικῆ-κοινωνιολογικὴ ἔρευνα.⁷ Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς, ἰσχυρίζεται ὁ J.A. Schumpeter ὅτι μὲ τὴν ἐκτόπιση τῶν ἰδιοκτητῶν ἀπὸ τοὺς managers στὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων ἐξάφανιζεται τὸ κίνητρο τοῦ κέρδους καὶ τὸ standard τῆς συσώρευσης, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν κεφαλαιοκρατικὸν τρόπο παραγωγῆς, γιὰτὶ ἡ πρόνοια γιὰ τὴν ὀικονομία τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ τοὺς ἀπογόνους του ὑπῆρξε ἀή κύρια παρόρμη-

4. Πρόκειται μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὴ θεώρηση τῆς τεχνολογικῆς προόδου ὡς «ἐξωγενὸς ὀντότητας». Πρβλ. παραρ. σελ. 451, ὕποσ. 6.

5. Πρβλ. Habermas, *Technik und Wissenschaft*, σελ. 48 ἐπ. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, 166 ἐπ. Travlos-Tzanetatos, *Die Regelungsbefugnis der Betriebspartner*, σελ. 17 ἐπ. Τὸν ἴδιο, «Αἱ ἠλεκτρονικαὶ πληροφορία», σελ. 10 ἐπ.

6. «Τὸ ὑποστασιοποιημένον συμφέρον τῆς ἐπιχείρησης δὲν ὑπῆρξε τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα ἠθελμένο ἀναπτυγμένον ὄργανον περὶθάρσης τοῦ ἰδιαίτερου συμφέροντος τῶν φορέων τῆς». Ἔτσι εἰστοχῶν Simitis, *Von der institutionalisierten zur problembezogenen Mitbestimmung*, AuR 1975, σελ. 323.

7. Βλ. κυρίως A.A. Berle-G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Propriety*, 1956. A.A. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

1. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951. Berle, *Power without Propriety*, 1959.

2. Πρβλ. γ' αὐτὸ R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, 1957, σελ. 44.

3. R. Dahrendorf, *Sozialstruktur des Betriebes*, σελ. 25. Πρβλ. ἐπίσης K. W. Bötticher, *Unternehmer oder Manager. Grundprobleme industrielle Führerschaft*, 1963, σελ. 10 & 229.

ση και ο τυπικός αστικός τρόπος του κινήτρου του κέρδους.¹ Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, έχουμε μία σημαντική εξεσθένιση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο μέτοχος γίνεται ιδιοκτήτης κατώτερου δικαιώματος και επειδή η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δεν προσφέρει στον manager προσωπικά όφελη, αυτός δεν ενδιαφέρεται για τη διατήρησή της. Οι τάσεις αυτές υποβάλλονται και ενισχύονται από τη μονοπωλιοποίηση. Το αποτέλεσμα είναι να καταστρέφει η ίδια η κεφαλαιοκρατία τα νομικά-θεσμικά της πλαίσια.²

Ο J. Burnham, στηριζόμενος στις προηγούμενες σκέψεις, προβάλλει ιδιαίτερα τη θέση της «εξουσίας των managers».³ Σύμφωνα με την άποψη αυτή η μετάβαση του έλεγχου στους managers δεν οδηγεί στην κατάρρευση της οικονομίας, αλλά απεναντίας στην αποδυνάμωση των ιδιοκτητών και στη μετατροπή των managers σε νέα κυρίαρχη τάξη. Οι περιοδικές αναπόδραστες κρίσεις του συστήματος διευκολύνουν αυτή την εξέλιξη. Μόνο οι managers σαν εμπειροί κυρίαρχοι είναι σε θέση να χαλιναγωγήσουν τις παλινδρομήσεις και κρίσεις του συστήματος, βέβαια με το αντίτιμο της κατάργησης των δημοκρατικών δικαιωμάτων και της μεταβίβασης της ιδιοκτησίας στο κυρίαρχο από αυτούς κράτος.⁴

Οι προσδοκίες εν τούτοις για την άρση ή αποδυνάμωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος εξ αιτίας της μετάβασης της εξουσίας διάθεσης των παραγωγικών μέσων στους managers δεν έχουν, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, επαληθευτεί.

Όπως διαπίστωσε ο Helge Pross σε εμπειρική του έρευνα στους χρόνους 1959-1961, στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, «οι μη κεφαλαιοκράτες-γραφειοκράτες τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΟΔΓ έγιναν οι πιο αποφασιστικοί συνήγοροι της ατομικής ιδιοκτησίας και ενός οικονομικού συστήματος απαλλαγμένου όσο το δυνατό από κρατικές παρεμβάσεις».⁵ Σ' αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να προστεθεί, πώς η απόψη των ιδιοκτητών-επιχειρηματιών από τις μεγάλες επιχειρήσεις δεν οδήγησε σε πλαυότερη ανακατανομή της κοινωνικής παραγωγικής ιδιοκτησίας στην άφρητη μορφή της κατοχής μετοχών.⁶ Αντίθετα η «κρίση κατανομής» όχι μόνο εξακολούθησε να υπάρχει, αλλά παρατηρούνται και τάσεις εξυνότης της.⁶

Από την άλλη μεριά δεν έγινε η αλλαγή του αξιολογικού (δηλαδή συμφεροντολογικού) προσανατολισμού των επιχειρήσεων, όπως πίστευαν ή φοβόνταν πολλοί. Η μετάβαση της οργάνωσης και διεύθυνσης των εργασιακών παραγωγικών διαδικασιών στους managers είχε βέβαια σαν συνέπεια οργανωτικο-λειτουργικές διαφοροποιήσεις και τεχνικο-διαρθρωτικές ανακατατάξεις, δεν κατέργησε όμως την κινητήρια δύναμη της παραγωγής, το κερδοσκοπικό κίνητρο.

Ωστόσο, υποστηρίζεται η άποψη ότι στις συνθήκες γραφειοκρατικοποίησης και αντικειμενοποίησης, που κυριαρχούν στις μεγάλες επιχειρήσεις, παρατηρείται να βαθμιαία εξεσθένιση της μακροπρόθεσμης κερδοσκοπικής επιδίωξης. Αντ' αυτού κερδίζει έδαφος, σαν ανταποκρινόμενη περισσότερο στην πραγματικότητα, η αντίληψη του «άνάλωτου» ή «απόσπορου» κέρδους, του «ικανοποιητικού» αποτελέσματος.⁷ Πέρα από τη διαπίστωση ότι με την ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων πληρυν, τόσο η παραγωγή όσο και η διεύθυνση, κοινωνικό χαρακτήρα, τα εξαγόμενα συμπεράσματα για βασική μεταβολή της δομής των εργασιακών σχέσεων είναι, από άποψη οικονομολογική και κοινωνιολογική, λαθεμένα.

Ενώ δηλαδή η κοινωνική παραγωγή παρουσιάζει λειτουργικές και εμπειρικές μεταβολές, παράμειν αμετάβλητες οι βασικές προϋποθέσεις και αρχές της. Για υποστήριξη αυτής της θέσης μπορούν να προβληθούν αρκετά επιχειρήματα.

Έτσι, δεν είναι ανάγκη η τοποθέτηση manager στην κορυφή της διοικητικής-οργανωτικής ιεραρχίας μιάς επιχείρησης να σημαίνει και αντίστοιχη εξουσία έλεγχου. Από τις 110 μεγάλες επιχειρήσεις στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το 1958 μόνο 22 υπόκεινταν στον έλεγχο των managers.⁸

Ανεξάρτητα όμως από την άποψη του έλεγχου, άμετακίνητη παραμένει η αξίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής για μεγιστοποίηση του οικονομικού οφέλους. Οι άνομιφοβες αλλαγές στη λειτουργία των μηχανισμών άγρορας και ανταγωνισμού δεν επιτρέπουν τη συγκράτηση του κέρδους στα επίπεδα της «ανολογικότητας» ή της «ικανο-

με τις ανισότητες της εισοδηματικής και περιουσιακής κατανομής, όπως δεν ρώτησαν για την οικονομική δύναμη, και οι κυρίαρχες στην εκμετάλλευση εξοισιαστικές δομές έρευνήθηκαν με ανεπάρκεια». Έτσι παρατηρεί εστοχα ο Jaeggi, *Macht und Herrschaft in der BRD*, 1969, σελ. 13.

7. Βλ. Schnitt-Rink, *Über Unternehmungsziele. Bemerkungen zur neueren Kritik an der Gewinnmaximierungstheorie*, ελ: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd. 179, 1966, σελ. 418 έπ. Αυτό το επιχειρήμα είχε προβάλλει ήδη ο Adam Smith. Πρβλ. Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 29 έπ. Friedrich, *Das Leitbild des Unternehmers wandelt sich*, 1969, σελ. 29 έπ.

8. Βλ. Pross, όπου παραπ., σελ. 102 έπ.

1. J.A. Schumpeter, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, 1950, σελ. 259.

2. Schumpeter, όπου παραπ., σελ. 226 έπ.

3. J. Burnham, *Das Regime der Manager*, 1951.

4. Burnham, όπου παραπ., σελ. 8 έπ.

5. Pross, *Manager und Aktionäre in Deutschland*, 1965, σελ. 41. Πρβλ. Pross-Boetticher, *Manager des Kapitalismus*, 1971. Hartman, *Der deutsche Unternehmer: Autorität und Organisation*, 1968, σελ. 47 έπ.

6. «Εκείνοι που επινόησαν τον μύθο μιάς αταξικής μαζικής κοινωνίας δεν ασχολήθηκαν σχεδόν καθόλου εμπειρικά

ποιητικότητας), ἂν ἡ ἐπιχείρησις δὲν θέλει νὰ μειο- νεκτῆσιν ἢ νὰ υπερφαλαγγισεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίζηλο. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ὄχι μόνον δὲν ἀντικαταστάθηκε ἡ ἀήθικη τοῦ κέρδους ἀπὸ μιᾶ ἀκοινωνικῆ ἠθικῆ, ἀλλ' ἀντίθετα ἡ πρώτη ὑποκατάστησε τὴ δευτέρη.

*Ἄλλωστε, πέρα ἀπὸ τὴν κερδοσκοπικὴ κατεύθυν- ση τοῦ συστήματος παραγωγῆς, οἱ managers ἔχουν καὶ προσωπικὸ συμφέρον στὴν ἐπίτευξιν τοῦ μεγίστου δυνατοῦ οικονομικοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐπιχειρήσεως τούτου. Τὸ συμφέρον αὐτὸ μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἄμεσα ὕλικόν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸ κέρδος ἐξαρ- τῶνται ὄχι μόνον οἱ μισθοί, τὰ βραβεῖα κτλ., ἀλλὰ καὶ οἱ συντάξεις καὶ γενικὰ οἱ μέθοδοι συμμετοχῆς τῶν managers στὴν αὐξήσις τοῦ πλούτου τῆς ἐπιχειρήσεως. *Ἐπιπλὴς θὰ πρέπει νὰ ὑπομνηστεῖ, ὅτι μεγάλο μέρος κορυφαίων managers καταγεῖ μετοχῆς καὶ ἔτσι ταυτί- ζεται μὲ τὸ ἄμεσο συμφέρον τοῦ ἐπιχειρηματία.¹

Σημαντικότερο φαίνεται ὁμως τὸ γεγονός, ὅτι εὐδοκίμησις καὶ προσωπικὴ ἐπιτυχία τοῦ manager βρισκονται σὲ εὐθεία ἀναλογία μὲ τὴν εὐδοκίμησις καὶ ἐπιτυχία τῆς ἐπιχειρήσεως. «Ἡ ἐπιχείρησις ποῦ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν οικονομίαν (καὶ) ποῦ δὲν τοὺς ἀνήκει, ἀποτελεῖ γι' αὐτοὺς ἕνα ἐργα- λεῖο πραγματοποίησης προσωπικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ στό- χων: ψηλὸ εἰσόδημα, ἐπιτροπὴ, γόητρο. Ἡ πραγμά- τωσις αὐτῶν τῶν στόχων προϋποθέτει τὴ διατήρησις τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ἡ διατήρησις τῆς, τὴν ἐπίτευξιν κέρδους.»²

Τέλος, ἡ διατήρησις τῆς ἐλευθερίας δράσεως καὶ λειτουργίας τῆς «τεχνοδομῆς» στὴν ἐπιχείρησις εἶναι μακροπρόθεσμα δυνατὴ μόνον σὲ συνθήκας μεγί- στοποίησης τοῦ κέρδους. Στὶς μεγάλας ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀναγκαῖος ὁ προγραμματισμὸς σὲ τέτοια χρη- ματοδοτικὴ καὶ χρονικὴ ἔκτασις, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ στρατηγικὴ ἀκριβὸς τῶν ἐμπειρῶν managers ἡ ἐπί- τευξις μιᾶς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ ἐξωτερικοῦς παραγόντες ἐπιρροῆς καὶ ἐνὸς ὅσο τοῦ δυνατοῦ μεγάλου καὶ ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου τοῦ οικονομικοῦ σημαντικοῦ «περιβάλλοντος».³ Τὸ νὰ ἀρκεῖται μιᾶ ἐπιχείρησις στὸ «ἀνάλογο» ἢ «ικανοποιητικόν» κέρδος, ἐνῶ ἀντίζηλες ἐπιχειρήσεις ἐξαικολοθοῦν νὰ πραγματοποιοῦν τὸ μέγιστο δυνατὸ κέρδος, ση- μαίνει ἀδυναμία αυτοκάλυψης τῶν χρηματοδοτικῶν ἀναγκῶν, πτώσις τῆς ἀνταγωνιστικότητος καὶ δια- κινδύνευσις τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξῆς τῆς.⁴

1. Pross, ὅπου παραπ., σελ. 173. Lewellen-Huntsmann, «Managerial Pay and Corporate Performance» εἰς: *American Economic Review*, Vol. LX, 1970, σελ. 713 ἔπ.

2. Pross-Boetticher, ὅπου παραπ., σελ. 107. Πρβλ. ἐπιπὸς Pross, *Manager und Aktionäre*, σελ. 174 ἔπ.

3. Πρβλ. Galbraith, ὅπου παραπ., σελ. 160 ἔπ. Schonfield, *Geplant Kapitalismus*, 1968, σελ. 428 ἔπ. Huffschild, *Die Politik des Kapitals*, σελ. 104 ἔπ. Bechte, *Betriebliche Her- schaftstruktur und industrielle Gesellschaft*, 1971, σελ. 14 ἔπ., 26 ἔπ. καὶ 51 ἔπ.

4. Ἡ ἔξασφάλισις μιᾶς ὑψηλῆς ἀποχρηματοδοτικῆς ἱκα- νότητος ἀποτελεῖ μιᾶ οὐσιώδη προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν

*Ἀπὸ τὶς παραπάνω σκέψεις προκύπτει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πολυσυζητημένη ἀκυριαρχία τῶν managers» ἐξαικολοθεῖ νὰ εἶναι δοτῆ, σχετικὴ καὶ περιορισμένη, ἀφοῦ τόσο ἀντικειμενικὰ-νομο- τελειακὰ ὅσο καὶ ὑποκειμενικὰ-βουλησιακὰ στρέ- φεται γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς ἀρχῆς τῆς μεγιστοποίησης τοῦ οικονομικοῦ ὀφέλους καὶ ἀντλεῖ τὴ δύναμιν τῆς ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέ- σων παραγωγῆς. Ἡ κυριαρχία τῆς κερδοσκοπικῆς ἀρχῆς δὲν σημαίνει ὥστόσο ὅτι δὲν σκοπεύονται ἢ δὲν πρέπει νὰ σκοπεύονται ἄλλοι στόχοι. Ἡ αὐθα- νόμησις πολυπλοκότητος τῆς δομῆς καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιχειρήσεως σ' ὅλες τὶς βαθμίδας ἀπειναντίας τὸ ἐπιβάλλει.⁵

Οἱ managers λειτουργοῦν λοιπὸν σὰν διοικητὲς ξένων παραγωγικῶν μέσων, σὰν τοποτηρητὲς τοῦ ἐπιχειρηματία-ἰδιοκτήτη, σὰν στριγγίματα καὶ ἐκ- φραστὰς τοῦ δοσμένου κοινωνικοοικονομικοῦ συ- στήματος.⁶ Ἄν φορεῖς μιᾶς «νέας ἰδεολογίας», ποῦ εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο καὶ οἱ κυρίαρχες παραγω- γικὲς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ τόσο ἐπιδέξια, ὥστε νὰ συν- τηρεῖ, καλλιεργεῖ καὶ ἀναπαράγει τὸν μῦθο τῆς νέας «ἐλευθερῆς κοινωνίας τῆς ἀποδοτικότητος», τῆς «ἀποσπασμένης κοινωνίας τῆς μέσης τάξεως» ἢ τῆς «πλουραλιστικῆς, ἀταξικῆς κοινωνίας».⁷

IV. *Ἐκλογίευσις τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καὶ ἐργατικὴ θέσις

Κατευθυντήρια γραμμὴ τῶν δομικολειτουργικῶν μεταβολῶν μέσα στὴν ἐκμετάλλευσιν σὲ προσωπικόν, κοινωνικόν καὶ οικονομικόν ἐπίπεδο εἶναι, ὅπως εἴπαμε,

τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν στὴ δια- δικασία συγκέντρωσις καὶ συγκεντροποίηση στὴν οικονο- μίαν. Πρβλ. Lenel *Ursachen der Konzentration, unter besonderer Berücksichtigung der deutscher Verhältnisse*, 1968, σελ. 279 ἔπ. Baran-Sweezy, *Monopolkapital*, 1967, σελ. 32 ἔπ.

5. Πρβλ. ἐπιπὸς Heinen, *Das Ziesystem der Untersuchung*, 1966, σελ. 38 ἔπ., 59 ἔπ.

6. Pross, ὅπου παραπ., σελ. 176. Hartmann, ὅπου παραπ., σελ. 264. Nickols, *Ownership, Control, and Ideology*, 1969, σελ. 101. Lewellen-Huntsmann, ὅπου παραπ., σελ. 719.

7. «Μὰς λένε διαρκῶς ὅτι στὴν κοινωνία μας πραγματο- ποιήθηκαν ριζικὲς ἀλλαγῆς καὶ ὅτι ὅλα εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ παλιότερα. Ἡ πραγματικότητα δὲν τὸ ἐπιβεβαιώνει. Μὰς δειχνεῖ ὅτι πολλὰ, πάρα πολλὰ παραμένουν ὅπως παλιὰ. Δὲν παραμένει μόνον ἡ ἐξαρτημένη θέσις τοῦ μισθοῦ, ἡ μέτρια μερίδα τοῦ σὸ κοινωνικὸ προϊόν, ἡ γενικὴ ὑπαρξιακὴ ἀβεβαιότητα. Παραμένουν καὶ ἀσξήθηκαν πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἐπιχειρηματιῶν, τὰ γιγαντιαία κέρδη τῆς οικονομίας, ἡ χρηματοδότησις καὶ ἐπέκτασις τούτου σὲ βάρος τῶν καταναλωτῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων στρωμάτων. Μὲ μιᾶ λέξι: Ἄμετάβλητη ἔμεινε ἡ ταξικὴ κοινωνία μὲ τὶς κοινωνικὲς τῆς ἀντιθέσεις καὶ ἀδικίες, μὲ τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν δύναμιν τῶν λίγων ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ τὴν στερημένη ὑπαρξιν καὶ ἐξάρτησιν τῶν πολλῶν ἀπὸ τὴν ἄλληλ. Αὐτὰ τονίζει ὁ Ἀντικογερμανὸς συνδικαλιστῆς ἠγέτης Otto Brenner μὲ τὴν ἐκκαίρια τὸν τακτικὸν συνέδριον τοῦ συνδικάτου μεταλλο- βιομηχανίας στὴ Νυρεμβέργη τὸ 1958 (*Protokoll des 5. ordentlichen Gewerkschaftstages der IG Metall*, Nürnberg 15-20. 9.1958, σελ. 204).

ή άρχη τής άποδοτικότητας. Ή παρεχόμενη έργασια δέν άποτελεί τή συγκεκριμένη ώφέλιμη δράση του άνθρώπου για τήν καθολότητα και εκμετάλλευση τής φύσης, για τήν άνθρώποποίηση τής φύσης και τή φυσικοποίηση του ανθρώπου, ¹ ή που θα μπορούσε να άξιοποιήσει τó δοσμένο στάδιο προχωρημένης ανάπτυξης τής «έπιστημονικοτεχνικής επανάστασης». Οί τεχνικές αναδιρθώσεις και οί οργανωτικολειτουργικές εκλογικεύσεις στην εκμετάλλευση δέν σημαίνουν λοιπόν όπωσδήποτε βελτίωση τής έργασιακής κατάστασης του μισθωτού. Άπεναντίς μπορούν να έμφανισθούν χειροτερεύσεις ή να παραλειφθούν δυνατές τεχνικά βελτιώσεις. ² Τά βασικά εύαισθητα σημεία τής έργασιακής κατάστασης του μισθωτού είναι ή ασφάλεια τής έργατικής θέσης, ή άπαίτηση νέων ειδικών γνώσεων και προσόντων, ή έκταση και ένταση τής άυτονομίας τής έργασιακής διαδικασίας και τών όρων συνεργασίας και οί έργασιακές έπιβαρύνσεις. Οί θέσεις τής κοινωνιολογίας δέν εκμεταλλεύσεων, που άντιλαμβάνονται τó βαθμό και ρυθμό τής εκμηχάνισης σάν άπλό «αεδομένο», και άποδίδουν τή μεταβολή τής κατάστασης του μισθωτού μέσα στην εκμετάλλευση, στην παραγωγικοτεχνική λειτουργική λογική τής εκλογικευμένης βιομηχανικής εκμετάλλευσης (θέση τής «άντικειμενικής αναγκαιότητας», θέση τής «έξασθένισης του έτεροκαθορισμού και τής έξάρτησης»), είναι έπιστημονικά άνεπαρκείς να συλλάβουν, να άναλύσουν και να έρμηνεύσουν τήν πραγματική θέση του μισθωτού, τά προβλήματα, τίς άναγκες, τά αίτήματα, και συνεπώς άνίκανες να συλλάβουν, έπεξεργασθούν και προτείνουν ένα θεμελιωμένο, έμπεριστατωμένο σχέδιο άποτελεσματικής και πραγματικά χειραφεσιακής μακροπρόθεσμα κινητοποίησης και άυτοοργάνωσης τών μισθωτών.

Άνεφορικά με τή θέση τής «άντικειμενικής αναγκαιότητας», σύμφωνα με τήν όποία, όπως ειπώθηκε ήδη, οί έργασιακές-παραγωγικές σχέσεις δέν χαρακτηρίζονται πιά άπό τó στοιχείο τής κοινωνικοοικονομικής κυριαρχίας, αλλά άπό τó στοιχείο του «λειτουργικοτεχνικού έξουσιασμού», ³ άρκει έδω ή άκόλουθη παρατήρηση: Ή άναμφισβήτητή λειτουργοποίηση και άντικειμενοποίηση τής έξάρτησης και ή άπροσωποποίηση του καθορισμού τών έργα-

σιακών διαδικασιών δέν όφειλεται σέ ριζική διαρθρωτική άλλαγή του τρόπου παραγωγής, αλλά άποτελεί άπλή άναπροσαρμογή του στά πλάις των δοσμένων συνθηκών ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τής τεχνολογίας. ⁴

Ίδιαιτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει στη συνέχεια ή θέση «της βαθμιαίας άρσης του έτεροκαθορισμού», σύμφωνα με τήν όποία ή μετάβαση στο στάδιο τής άυτοματοποιημένης παραγωγής όδηγητ ή έξωφάνιση του έξουσιαστικού στοιχείου άπό τήν έργασια, έπαναποικοποίηση τής ύφης τής και κοινωνική άποκατάσταση του μισθωτού. ⁵ Και ή θέση αυτή στηρίζεται βασικά στην άντίληψη τής τεχνολογίας σάν φυσικής αναγκαιότητας, χωρίς να λαμβάνεται ύπ' όψη στην έρευνα ή έξάρτηση τής άπό τίς παραγωγικές σχέσεις. Άπό κοινωνιολογική σκοπιά ή έργασια δέν είναι άπλό τεχνικό πρόβλημα, αλλά πρωταρχικά κοινωνικό, δηλαδή μισθωτή έργασια ύποταγμένη στην ύπεραξίωση του κεφαλαίου.

Ή μεταβάλλεται βαθμιαία και ή ίδια ή τεχνολογία σέ δργαλό έξουσιασμού. Ή πραγματοποιημένη παραγωγικότητα όχι μόνο άποβάλλει τή νομιμοποιητική τή βάση για έξουσιαστικές όψεις που βασικά δέν έχουν αλλάξει, αλλά πέρα άπ' αυτό κάνει δυνατή, μέσω μιάς αύξανόμενης εκμηχάνισης και έργαλειοποίησης τών έργατικών θέσεων, τήν άμεση μετάβαση ένός σημαντικού μέρους τής πειθάρχησης και του έλέγχου τών μισθωτών στις μηχανές. Άπ' αυτή τήν άποψη, μειώνεται ή άσκηση προσωπικού έξουσιασμού στην εκμετάλλευση και μπορεί να μετατραπεί με πολλούς τρόπους σέ «management by exception». ⁶ Ή θέση τής άντικειμενοποίησης τών έργασιακών διαδικασιών στηρίζεται έπίσης στο γεγονός ότι το πλέγμα έντολών και έλέγχου μειώνεται έξ αιτίας τών άμέσων προϊσταμένων. Έδώ πρόκειται όμως για άπλή μετατόπιση του ύποκειμενικού έπιπέδου έμπειρίας. Στην πραγματικότητα έξακολουθεί ο έξουσιασμός σάν ιδιοποίηση έξνης έργασιας και έν έξουσία διάθεσής τής. Αυτό έκδηλώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια εκεί που γίνονται τεχνικές αναδιρθώσεις, όπου άκόμη και ο ειδικομένος έργατής, που κατέχει μία τεχνολογικά πλήρως άναπτυγμένη έργατική θέση, αισθάνεται σάν άντικείμενο. Με τήν εξέλιξη λοιπόν τής τεχνολογίας δέν έχουν έξαφανιστεί τά ταξικοδιαρθρωτικά στοιχεία τής κα-

1. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. I, σελ. 364.

2. Πρβλ. Bayerisches Staatsministerium für Arbeit und soziale Fürsorge (Hg), *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, 1969, σελ. 64 έπ. Friedmann, *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, 1962.

3. Έτσι Gehlen, *Die gesellschaftliche Situation in unserer Zeit* εις: *Anthropologische Forschung*, 1961, σελ. 130, ο όποιος τονίζει, «πός μία εκμετάλλευση δέν λειτουργεί χωρίς τέτοιες κλιμακωμένες θέσεις διεύθυνσης, ή άντικειμενική αναγκαιότητα τίς νομιμοποιεί και όχι ή κατονομή τής ιδιοκτησίας, που σήμα γίνετα άντιληπτή σάν σύμπτωση». Πρβλ. έπίσης Schelsky, «Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation», εις: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, 1965, σελ. 453.

4. Πρβλ. παραρ. σελ. 452.

5. Έτσι Kern-Schumann, *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, σελ. 28 έπ. Kern, «Die Veränderung industrieller Arbeitsformen und des Arbeitsinhalte durch technische Neuerungen», εις: *Atomzeitalter*, Nr. 5, 1968, σελ. 251 έπ. Deppe, *Das Bewusstsein der Arbeiter*, σελ. 40 έπ., 104 έπ. Schumann-Garling, *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation*, 1972, σελ. 102 έπ.

6. Πρβλ. *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 42. Lepsius, *Strukturen und Wandlungen im Industriebetrieb*, 1960, σελ. 19 και 28.

τάστασης τοῦ μισθοῦ, δηλαδή ἡ ἐξάρτηση, ὁ ὄλετοκαθορισμός, ἡ ἀλλοτρίωση.¹

Ἡ ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῆς ὀργάνωσης ἐργασίας στήν ἐκμετάλλευση σέ συνθήκες κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μέχρι καί τὸ στάδιο τοῦ αὐτοματισμοῦ, πρέπει νά βεβαιωθεῖ στίς δοσμένες παραγωγικές σχέσεις, πού ἀποτελοῦν τὴ θεμελιακὴ κοινωνικὴ δομὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας, μὲ ταυτόχρονη ὁμοῦ ὑπογράμμιση τῶν ἐμφανιζόμενων διαφοροποιήσεων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θά πρέπει νά ἐξετασθοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἐξῆς σημεῖα:

Ἡ διαδικασία αὐτοματοποίησης τῆς ἐργασίας δὲν σημεῖνει ἀπαραίτητα βελτίωση τῆς κατάστασης τοῦ μισθοῦ. Κάλιστα μπορεῖ νά ἐπιφέρει ἕνα εἶδος ἀποειδίκευσης, αὔξηση τῆς ἐξάρτησης καί τοῦ ὀλετοκαθορισμοῦ.² Ἄλλωστε μέχρι σήμερα μόνο σ' ἕνα μικρὸ μέρος ὅλης τῆς βιομηχανίας ἔχει εἰσαχθεῖ ὁ πλήρης αὐτοματισμός. Οἱ πιθανὲς λοιπὸν βελτιώσεις τῶν ὄρων ἐργασίας ἀφοροῦν μόνο ἕνα μικρὸ τμῆμα τῶν βιομηχανικῶν ἐργασιῶν.³ Ἄλλὰ πέρα ἀπ' αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νά συνυπάρχουν στὴ βιομηχανία διαφορετικὲς τεχνικοοργανωτικὲς μορφές παραγωγῆς, ἔτσι ὥστε θά πρέπει κανεὶς νά ἀναλῆει μὲ ἀκρίβεια τίς προϋποθέσεις καί συνέπειες τῶν ἐπι μέρους παραγωγικῶν μορφῶν σέ συσχετισμὸ βέβαια μεταξὺ τους. Ἡ ἀξιοθέτηση ἐκμηχάνιση δόχηγαι ἐπίσης βαθμιαία στὴν ἀντικαταστασιμότητα τοῦ συγκεκριμένου μισθοῦ, καί στὴ μείωση τῆς σημασίας τοῦ περιεχομένου τῆς ἐργασίας ἀπέναντι στὴν ἐπιβάρυνση τῆς καί στοὺς ἐκμεταλλευσιακοὺς δρους-πλαίσια.⁴

Οἱ βασικότερες συνέπειες τῶν μεταβολῶν αὐτῶν στὴν ἐκμετάλλευση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ μισθοῦ εἶναι μία διαρκὴς ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ἀνασχηματισμοὶ τῆς δομῆς τους καί ἰδιαίτερα σωματικὲς καί ψυχικὲς ἐπιβάρυνσεις. Σὲ κάθε περίπτωση «μία ἀπὸ τίς κύριες προσωπικὲς συνέπειες τῶν τεχνικῶν μεταβολῶν» συνίσταται «στὴν κατάργηση παλιῶν ἐργατικῶν θέσεων καί ἐπομένως στὸν ἄμεσο παροπλισμὸ (ἀποδέσμευση) ἐργατικῶν δυνάμεων».⁵ Ἡ ἀναλογία μεταξὺ παραγωγικότητας καί ἀποδέσμευσης εἶναι εὐθεῖα. Καί θά πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι «οἱ τεχνολογικὲς ἀποδεσμεύσεις στὴ διάρκεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μετατρέπονται συχνά, μετὰ ἀπὸ μιά κάμψη, σέ οὐσιαστικὲς

ἀπολύσεις».⁶ Ἡ συνεχὴς λοιπὸν ἀβεβαιότητα τῆς κατάστασης τοῦ μισθοῦ ἀποτελεῖ μιά ἀπὸ τίς πιὸ βαρεῖες ἐπιπτώσεις τῆς τεχνολογικῆς προόδου στίς δοσμένες συνθήκες παραγωγῆς.⁷ Πέρα ὁμοῦ ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὁ μισθωτὸς μῆς ἐκλογικευμένης βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης ἀντιμετωπίζει σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴν ψυχικὴ του ὑγεία.⁸

Ἀνεξάρτητα τώρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ποιοτικῶν προσόντων καί τῶν ἀπαιτήσεων, πού εἶναι συνδεμένες μ' αὐτὸ, ζητήματα δημιουργοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τίς ἀναδιρθρώσεις καί ἀναμορφώσεις τῶν ἐργατικῶν θέσεων καί συνεπῶς καί τῆς δομῆς τοῦ ἐπαγγελματός. Ἡ κινητήρια δύναμη αὐτῶν τῶν μεταβολῶν, πού εἶναι συνάρτηση τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ οἰκονομικὸ συμφέρον. Οἱ ἐπιπτώσεις τους ἀφοροῦν τόσο στὴ γενικὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας (μακροοικονομολογικὴ ἄποψη) ὅσο καί στὴ συγκεκριμένη βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση (μικροοικονομολογικὴ ἄποψη). Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν τάσεων εἶναι ἡ ἄνοδος τῆς λεγόμενης «τεχνικῆς διανοήσεως» (technische Intelligenz) τόσο στὸ ἄνω μέρος τῆς κύριας παραγωγῆς, ὅσο καί στα ἄλλα ἐπίπεδα.⁹ Ἐδῶ θάπρεπε ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγή «μεθόδων ἐποπτείας» τῶν ἐργατικῶν θέσεων, ὅπως λ.χ. τῆς ἀναλυτικῆς ἀξιολόγησής τους, δόχηγουν σταδιακά σέ ἀσθηρότερο ἔλεγχο καί τῆς πνευματικῆς ἀκόμη ἐργασίας.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις κάθε ἄλλο παρά διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς πολὺπλευρῆς καί πολὺπλοκῆς ἄλλωστε σχέσης ἀνάμεσα στὴν τεχνολογία καί στὴν ἐργατικὴ θέση ἀποτελεῖσαν. Ἀπλὰ καί μόνο ἐπιδιώχτηκε, μὲ τὴν κριτικὴ ἀναφορὰ βασικῶν συναφῶν προβλημάτων, ἡ διαφώτιση τῆς δομῆς καί λειτουργίας αὐτῆς τῆς σχέσης στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐτσι, ἔγινε προσπάθεια νά δειχθεῖ ὁ ἐξαρτημένος, καθορισμένος ἀπὸ τὸ σύστημα παραγωγῆς, «ἔσωγενής» χαρακτικῆς τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τεχνολογίας στίς βιομηχανικὲς ἐκμεταλλεύσεις καθὼς καί τῶν συνεπειῶν τῆς στίς ἐργατικὲς θέσεις.

6. Friedrichs, ὅπου παραρ., σελ. 116. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, σελ. 226 ἐπ.

7. Φυσικά ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ δὲν ἐπηρεάζει μὲ τὴν ἴδια ἔνταση καί στὴν ἴδια ἔκταση ὅλους τοὺς μισθωτοὺς. Οἱ γερνότεροι καθὼς καί ἐκεῖνοι πού δὲν ἔχουν ὀλοκληρωμένη ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση εἶναι περισσότερο εὐάλωτοι σ' αὐτὸ τὸν κίνδυνο. Πρβλ. *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 39 ἐπ., 914 ἐπ.

8. Καί ἐδῶ θίγονται φυσικά περισσότερο οἱ γερνότεροι. Βλ. *Soziale Probleme der Automation*, σελ. 922.

9. Ἡ τάση αὐτὴ ἐκφράζεται στὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παλλήλων» σὲ σχέση μὲ τοὺς «ἐργάτες». Πρβλ. Deppe-Lange-Peter (Hg), *Die neue Arbeiterklasse*, 1970, σελ. 58 ἐπ., 69 ἐπ. Ἐπίσης *Soziale Probleme der Automation in Bayern*, σελ. 146 ἐπ.

1. Kern-Schumann, ὅπου παραρ., σελ. 163.
2. Kern-Schumann, ὅπου παραρ., σελ. 135 ἐπ.
3. Bahrdt, *Einführung*, ἐς: Kern-Schumann, ὅπου παραρ., σελ. 16.
4. Kern-Schumann, ὅπου παραρ., σελ. 188 ἐπ. Popitz-Bahrdt κ.κ., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*, 1957, σελ. 286 ἐπ.
5. Friedrichs, «Technischer Fortschritt und Beschäftigung in Deutschland», ἐς: *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, 1963, σελ. 80 ἐπ.

γ. συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ξεκινώντας από ένα κοινό τόπο της σύγχρονης κοινωνιολογίας της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, δηλαδή από την εμφανή μεταβολή της οργάνωσης και λειτουργίας των εργασιακών διαδικασιών στην εποχή ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων, επιχειρήθηκε, στα πλαίσια αυτής της μελέτης, η κριτική επανεξέταση της κοινωνικοεπιστημονικής αντίληψης για τη σχέση της βιομηχανικής εργασίας με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, που γίνεται σύμφωνα με την κρατούσα άποψη. Η βαθμιαία μετατόπιση της εξουσιαστικής σχέσης, που χαρακτηρίζει τη διάρθρωση και οργάνωση της εκμετάλλευσης σε άναφορα με τον μισθωτό, από το προσωπικό στο λειτουργικό επίπεδο, ιδιαίτερα στις μεγάλες επιχειρήσεις, νομοτελιακό αποτέλεσμα της τεχνικοεπιστημονικής εκλογίκευσης, καλλιέργει το έδαφος και ενισχύει την τάση της μεμονωμένης και αποκομμένης από τον κοινωνικοοικονομικό της περίγυρο θεώρησης της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και εργασιακής διαδικασίας. Η διάσπαση της πατροπαράδοτης ενότητας ανάμεσα στην άτομική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και στην εξουσία διάθεσής τους ιδιαίτερα σάν μορφής λήψης οικονομικών αποφάσεων, που πραγματοποιείται με την «επανάσταση των managers», θεωρείται από την άποψη αυτή σάν πανηγυρική επιβεβαίωση της βαθειάς μεταβολής της δομής και λειτουργίας της βιομηχανικής εργασίας. Χαρακτηρισμοί, όπως, «άντικειμενική αναγκαιότητα», «ατεχνικός ντετερμινισμός» και «λειτουργική εκμεταλλευσιακή λογική», αποδίδουν με διαφορετικό τρόπο ένα και το αυτό πράγμα: τη θεώρηση της βιομηχανικής εκμετάλλευσης σάν αυτόνομου, αυτότελους και αυτόρρυθμιζόμενου «κοινωνικού συστήματος δράσης», την πραγμάτευση δηλαδή της βιομηχανικής εργασίας σάν οδότερη, άσχετη με τον δοσμένο τρόπο παραγωγής, «ατεχνικής παραγωγής», και την έρμηνεία της τεχνολογικής προόδου σάν κοινωνικά εξωγενούς αυτοδημιούργητου και αυτόβιου μεγέθους (ιδεολογικοποίηση της τεχνολογίας). Οί θέσεις εν τούτοις αυτές ούτε δίνουν απάντηση για τή κίνηση και τούς στόχους της τεχνικοοργανωτικής εξέλιξης της βιομηχανικής παραγωγής, άλλ' ούτε προσφέρουν θεμελιωμένες αιτιολογίες για τή μεταβολή της μορφής και τού περιεχομένου της βιομηχανικής εργασίας. Η κοινωνιολογική έρευνα της βιομηχανικής εκμετάλλευσης, των εργασιακών διαδικασιών και της τεχνολογικής εξέλιξης επιβάλλεται έτσι να επιστρέψει στο πλέγμα κοινωνικών συμφερόντων και ανταγωνισμών, που διαρθρώνουν, φέρουν και κατευθύνουν τīs παραγωγικές δομές και διαδικασίες. Μιά εξέλιξη στην θεωρία της βιομηχανικής εκμετάλλευσης και της τεχνικής προόδου πρέπει συνεπώς, αν θέλει να ανταποκριθεί στο έργο

και τήν αποστολή της, να ξεκινήσει από τή συνειδητοποίηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ γνώσης και συμφέροντος, από τήν άδηριτη ανάγκη απόκτησης νομιμοποιητικής βάσης. Με άλλα λόγια πρέπει σάν διαρκής οργάνωμένη, «πολιτικοποιημένη», «αυτεξούσια» και «αυτοσυνείδητη» αλλά και «ακρατευμένη» διαδικασία έρευνας και ανανέωσης: α) να κατονομάζει συγκεκριμένα τα συμφέροντα που υπάρχουν ανάμεσα στην τεχνικοοργανωτική διάπλωση και στις μεταλλαγμένες μορφές της αποδέσμευσης και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στη διαδικασία της παραγωγής και β) να συσχετίζει με τήν ανάλυση των δομικών προϋποθέσεων και των ιστορικών μορφών της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας (υπεραξίωση τού κεφαλαίου). Η κοινωνιολογία των βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων μόνο σάν «χρήσιμη» επιστήμη, που οδηγεί σε αξιοποίησιμα αποτελέσματα για τή νομιμοποίηση των κυρίαρχων συμφερόντων ή για τήν πολιτική πραγμάτευση τρώνων επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων, τὰ ποια πηγάζουν από τīs δομές της βιομηχανικής παραγωγής ή από τή μεταβολή τους, είναι σε θέση να αποκτήσει τήν κοινωνική αναγνώριση που εξασφαλίζει τīs υλικές προϋποθέσεις της ίδιας της πράξης (οικονομικοί πόροι, θεσμική διασφάλιση, κτλ.). Από τήν άλλη μεριά η κοινωνιολογική έρευνα περιορίζεται στην εξέταση θεμάτων με συγκεκριμένο περιεχόμενο, από κοινωνικά προσδιορισμένα προβλήματα τού κεφαλαιοκρατικού τρόπου βιομηχανικής παραγωγής (άντικειμενική της τεχνικής προόδου, κινητοποίηση και αξιολόγηση της εργατικής δύναμης, κτλ.). Κοινωνιολογικές θέσεις, που δέν ξεετάζουν κριτικά τή δέσμευσή τους από τὰ υποκείμενα κοινωνικά συμφέροντα, χάνουν τή σύνδεσή τους με τού συγκεκριμένο πρόβλημα, τόσο στο θεωρητικό, όσο και στο πρακτικό επίπεδο. Αυτό έχει σάν συνέχεια τή μετάθεση των πολιτικών και κοινωνικών δυνατοτήτων αλλαγής στη διαμόρφωση της διαδικασίας βιομηχανικής παραγωγής από τή σφαίρα της πραγματοποιισμότητας στη σφαίρα της οπτοπίας.

Μόνο λοιπόν μέσω μιάς ιστορικής ανάλυσης των κοινωνικοοικονομικών δρών και παραμέτρων της διαδικασίας εκβιομηχάνισης και διερεύνησης των υποκείμενων δομών συμφερόντων και δυνάμεων, είναι δυνατός ο προσδιορισμός της κοινωνικής ύψης της τεχνολογικής προόδου—και συνεπώς της βιομηχανικής εργασίας—που άλλως είναι καταδικασμένη να παραπαιεί ανάμεσα στή θεοποίηση και φετιχοποίηση (τεχνολογική μοιρολατρική αιτιοκρατία—τεχνολογική οπτοπία) και στή δαιμονοποίησή της (ρομαντικός αντίτεχνολογικός ομμανισμός), ύποστασιοποιώντας έτσι έναν άνυπαρκτό δυισμό μεταξύ του κοινωνικού και πνευματικού πολιτισμού και υποβάλλοντας μία τεχνητή άνινομία μεταξύ μηχανής και ανθρώπου. Γιατί και οί δυο αυτές μορφές μυθοποίησης

σης, προβολὲς ἐνὸς νοθευμένου καὶ ἀκρωτηριασμένου κοινωνικοῦ εἶναι στὴν κοινωνικὴ συνείδηση, δὲν ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικὴ φύση τῆς τεχνολογίας οὔτε ρίχνουν φῶς στὶς ὑπάρχουσες—ὑπολανθάνουσες ἢ περιθωριακὰ ἤδη ἐκδηλωμένες—ἐνδοφρεῖς δυνάμεις ὑπέρβασης, ἐξάνθρωπισμοῦ καὶ ἀπελευθέρωσης.¹

Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς κριτικοῦ καὶ εὐαισθητοποιημένου ἀναλογισμοῦ καὶ ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς κοινωνιολογίας τῶν βιομηχανικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἔχει, εὐκολονόητα ἄλλωστε, τεράστια σημασία γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, τοῦ κεφαλαιώδους προβλήματος τοῦ «ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων» καὶ τοῦ «ἐξάνθρωπισμοῦ τῆς ἐργασιακῆς τάξης» (ἐργατικὸς ἔλεγχος, συμμετοχὴ τῶν μισθωτῶν στὴ διαχείριση τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ ἐπιχειρήσεων,

αὐτοοργάνωση καὶ αὐτοδιοίκηση τῶν μισθωτῶν). Κάθε προσπάθεια συνεπῶς κατάστρωσης σχεδίων, ἐπεξεργασίας μοντέλων καὶ ἀνάπτυξης τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς δράσης τῶν μισθωτῶν σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς ἐπιχείρησης στὴν κατεύθυνση αὐτῆ, πρέπει νὰ βασίζεται στὴν πραγματικὴ, ἱστορικὰ προσδιορισμένη διαλεκτικὴ σχέση βιομηχανικῆς ἐργασίας καὶ δοσμένου τρόπου βιομηχανικῆς παραγωγῆς, βιομηχανικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος, τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης καὶ παραγωγικῶν σχέσεων. Γιατὶ ἡ βιομηχανικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὕστερων κεφαλαιοκρατικῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, σὰν χώρος ἀποδέσμευσης, ἐκτύλιξης καὶ πραγμάτωσης τῆς ἐξαρτημένης, ἑτεροκαθορισμένης καὶ ἄλλοτριωμένης ἐργασίας, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀνεξάντλητο ἐργαστήρι καλλιέργειας, ἐκτροφῆς, παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καὶ διαιώνισης τῶν βασικῶν δομῶν αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Κάθε τάση υποτίμησης, νεφέλωσης ἢ νόθευσης αὐτῆς τῆς «βοῴσης» πραγματικότητας συμβάλλει μόνο στὴν ἐπιβράδυνση, καθήλωση ἢ παλινδρόμηση τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπινότερης ἐναλλαγῆς.

1. Πρβλ. ἀνάμεσα σ' ἄλλους ἰδιαίτερα Lefèbvre, ὅπου παραρ., σελ. 127 ἐπ. Γιὰ τὴν σχέσι τῶν μυθοποιήσεων αὐτῶν μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Proudhon (*Système de contradiction économique ou philosophie de la misère*, 1923), βλ. βασικὰ Naville, *Le nouveau Leviathan I, De l'aliénation à la jouissance*, β' ἔκδ., 1970, σελ. 312 ἐπ.